

משה דוד קאסוטו:
מחינוכו בבית המדרש לרבנים האיטלקי
עד הוויכוח עם יהודה מנחם פאציפיצי

עריכת תרגום: שרה עברון
הגהה: שי מנדלוביץ'
עיצוב ועימוד: אוהד חדד

תודה לאריאל ויטרבו

"קָדָם" מכירות פומביות בע"מ
© כל הזכויות שמורות למחבר
Printed in Israel
ירושלים, תשפ"ד / 2024
מסת"ב: 978-965-598-702-7

פורסם לראשונה באיטלקית:

Angelo M. Piattelli, "Umberto Cassuto:
dalla formazione al Collegio Rabbinico
Italiano alla polemica con Alfonso Pacifici",
La Rassegna Mensile di Israel 82, 2-3 (May-
December 2016), pp. 27-89.

אנג'לו מי' פיאטלי

משה דוד קאסוטו:

מחינוכו בבית המדרש לרבנים האיטלקי
עד הוויכוח עם יהודה מנחם פאציפיצי

מאיטלקית: שושנה קאסוטו-עברון

ביום השלושים לפטירתו של משה דוד קאסוטו ספד ההיסטוריון בן ציון דינור (דינבורג) למלומד איש האוניברסיטה העברית בירושלים שהלך לעולמו בטרם עת, ופתח בהכרזה חד־משמעית: "אין ספק, פרופ' קאסוטו, משה דוד, היה החכם המזהיר ביותר שקם ביהדות איטליה מימי שד"ל. אתו נכנסה יהדות איטליה שוב לשורות הראשונות של מדעי היהדות וחכמת ישראל".¹ באותו מעמד ביקש דינור להעלות על נס את קאסוטו החכם, שהגיע להוראה מתוך עולם הרבנות, ולא רק את החוקר בעל ההשכלה הרחבה שנרכשה במכון ללימודים גבוהים של אוניברסיטת פירנצה; או שאולי ביקש דינור להציג באופן כללי יותר את המורה שהתחנך בבית המדרש לרבנים של פירנצה, עיר הולדתו, שבו השלים את חוק לימודיו ב־1909. בעודו מעמיק את השכלתו בנושאים שונים ומלמד באותן כיתות קאסוטו התמחה בתחומו ועשה לעצמו שם בעולם האקדמי הבין־לאומי. בעידודם של מוריו הוא כתב שם את מחקריו הראשונים, שנדפסו ב־*Rivista Israelitica* (ירחון של בית המדרש לרבנים שראה אור בפירנצה עד 1913). בצאתו מבית המדרש לרבנים, מצויד בניסיון שצבר ובוהירות ובדייקנות של איש אקדמיה מוכשר שפיתח ושכלל, הוא לימד בשנים הבאות באוניברסיטאות בפירנצה

.....
1. בן ציון דינבורג, "קאסוטו ההיסטוריון", בתוך: **לזכרו של משה דוד קאסוטו ז"ל: דברים שנאמרו ע"י נ"ה טור סיני, ב' דינבורג, ב' מזר, א"ל סוקניק ביום השלושים לפטירה, ירושלים: מאגנס, 1952, עמ' 11.**

וברומה? קודם שקיבל את ההזמנה לירושלים.³ ועם זאת, כדי להבין טוב יותר את דברי דינור עלינו להבין את המונח **חכם** גם כמייצג של תנועת חוכמת ישראל (*Wissenschaft des Judentums*) או של תחום הדעת המכונה "מדעי היהדות", אשר קאסוטו נחשב אחד מנציגיו הבולטים.⁴ קאסוטו אימץ את מורשתה של התנועה הזאת ואת מטרותיה: מחקר ביקורתי קפדני, היסטורי, פילולוגי ומדעי, של התרבות היהודית ושל כתביה. גם מייסדי האוניברסיטה העברית בירושלים שאבו השראה מתנועת חוכמת ישראל והיו שותפים למטרתה לצרף את היהודים לחברה המודרנית.⁵ כפי שפנתה בשעתה אל משה צבי הירש סגל (1876-1968), שהיה כמו קאסוטו יהודי שומר תורה ומצוות, רב וחוקר המקרא, פנתה כעת האוניברסיטה העברית בירושלים אל מ"ד קאסוטו, חוקר המקרא שעמל להפריך את השערת התעודות בקשר לעריכת ספרי התורה, והזמינה אותו ללמד בחוג ללימודי המקרא שלה, תפקיד שכבר הוצע גם לרבו צבי פרץ חיות. בסגל האקדמי של האוניברסיטה היו שהתנגדו למינויו של קאסוטו, משום שנחשד כתומך בביקורת המקרא, אבל בסופו של דבר גברה דעתם של הממליצים עליו וב־16 ביוני 1935 הוא הוזמן לעמוד בראש הקתדרה ללימודי המקרא. אמנם קאסוטו דחה את ההצעה, כי לא יכול היה לוותר על תפקידו ברומה, על האחריות החינוכית

.....

2. קאסוטו הקפיד על הכתיב "רומה" המשקף, לשיטתו, את שמה העברי של העיר, להבדיל מהכתיב "רומא", הארמי.
3. לביליגורפיה של כתבי קאסוטו ראו: מילכה קאסוטו-רזלצמן, "המפעל המדעי של משה דוד קאסוטו (תרמ"ג-תשי"ב)", בתוך: **מחקרים במקרא: יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו** (עורך: שמואל א' ליונטס), ירושלים: מאגנס, 1987, עמ' 9-47.
4. ראובן בונפיל, "הרב משה דוד קאסוטו: היסטוריון של היהודים בפירנצה בתקופת הרנסנס", בתוך: **משה דוד קאסוטו** (עורך: ראובן בונפיל), ירושלים: מאגנס, 2007, עמ' 9-18; Baruch J. Schwarz, "The Pentateuch as Scripture and the Challenge of Biblical Criticism, Responses among Modern Jewish Thinkers and Scholars", in Benjamin D. Sommer (ed.), *Jewish Concepts of Scripture, A Comparative Introduction*, New York and London: New York University Press, 2012, pp. 203-229.
5. דניאל ר' שוורץ, "מבתי מדרש לרבנים למדעי היהדות", בתוך: **תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות** (עורכים: שאול כ"ץ ומיכאל הד), ירושלים: מאגנס, 1997, עמ' 457-475, בייחוד עמ' 469; ראו גם שמואל גליק "על היוזמה להקים בית מדרש לרבנים במסגרת האוניברסיטה העברית בירושלים: השקפתו של הרב פרופ' שמחה אסף על חינוך רבנים והכשרתם", בתוך: גיא מירון (עורך), **מברסלאו לירושלים. בתי מדרש לרבנים: פרקי מחקר והגות**, ירושלים: מכון שכטר ומכון לאו בק, תשס"ט, עמ' 251-271.

שהייתה כרוכה בו ועל היוקרה הלאומית שנלוותה אליו. קאסוטו נמלך בדעתו רק בספטמבר 1938, עם פרסום חוקי הגזע. באיחור של יותר משלוש שנים, לאחר שדחה הצעה שקיבל מארצות הברית, הוא פנה בבקשה להתקבל לאוניברסיטה העברית, ונענה בחיוב ב־11 בנובמבר 1938. בגלל מחסור תקציבי אושרה לו רק משכורת חלקית (עובדה שנחשף אליה רק עם הגיעו ארצה). קאסוטו עלה ארצה עם משפחתו. בירושלים, עם סגל ועם הרי טורצ'ינר (נפתלי הרץ טור-סיני 1886-1973), הוא ארגן מחדש את החוג ללימודי המקרא והפך אותו למרכז מחקר של ממש. בזכות הכריזמה שלו, טוב ליבו והשכלתו הנרחבת הוא זכה מייד להערכתם של עמיתיו ושל תלמידיו.⁶ אחרי המלחמה נראה כלפי חוץ שקיבל בהשלמה את האסונות הקשים שפקדו את משפחתו, והוא התמסר למחקר ולעבודה המדעית. הוא נפטר ב־"ט בכסלו תשי"ב. כמה שעות לאחר הלווייתו גילו את המצבה מעל קברו של מורו ורבו צבי פרץ חיות בבית הקברות טרומפלדור בתל אביב, לאחר שעצמותיו הועלו ארצה מווינה, שבה נפטר בסוף שנת 1927.⁷

מטרתו של ספרון זה היא לתאר את הסביבה ואת האווירה בהן התחנך קאסוטו בבית המדרש לרבנים בפירנצה, את לימודיו שם ואת המורים שלימדו אותו, ולהציג את קאסוטו המורה למקרא, תחילה באותו מוסד ואחר כך בבית המדרש לרבנים ברומה. נוסף על כך ניסיתי להאיר את הבעייתיות איתה התמודד קאסוטו, כיהודי שומר מצוות, בשעה שמצד אחד עסק בביקורת המקרא ומצד שני דבק במסורת היהודית בלי לסטות מדרכה. נבחנו בעיקר כמה מפתביו של יהודה מנחם (אלפונסו) פאציפיצי ומכתבים שלא פורסמו עד כה מן ההתכתבות רבת השנים בינו ובין קאסוטו על אודות נושאים הקשורים למקור האלוהי של התורה ולתפקידו של משה במתן התורה. פאציפיצי תמיד ראה את עצמו כחבר קרוב

6. שרה יפת, "ייסודו וראשית תולדותיו של החוג למקרא, תרפ"ה-תש"ט (1925-1949)", בתוך: חגיית לבסקי (עורכת), *תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים*, כרך ב: *התבססות וצמיחה*, ירושלים: מאגנס, תשס"ה, עמ' 283-303. ראו גם Ariel Viterbo, "Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia": Umberto Cassuto in Eretz Israel, in Angelo M. Piattelli e Alexander Rofé (a cura), *Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia, La Rassegna Mensile di Israel*, Tomo I, 2016, pp. 137-162.

7. נפתלי הרץ טור-סיני, "האיש ודרכו במדע", בתוך: *לזכרו של משה דוד קאסוטו ז"ל*, עמ' 3-4.

מודעה על טקס קבורתו מחדש של צבי פרץ חיות
הספרייה הלאומית, מחלקת הארכיונים, אוסף מודעות אבל, V1822 01 102

של קאסטו; אף-על-פי כן, או אולי דווקא משום כך, ניסה שוב ושוב למשוך את תשומת ליבו, כשהוא מבקר אותו באופן ישיר וגלוי לב, ולהפציר בו שיחזור בו בפומבי ממסקנותיו על ספר בראשית, משום שלשיטתו הן מנוגדות למסורת היהודית, לפחות על פי הפרשנות האורתודוקסית שבה דגל פאציפיצי.⁸

8. ראו משנה, סנהדרין י, א: "ואלו שאין להם חלק לעולם הבא, האומר אין תחיית המתים מן התורה, ואין תורה מן השמים, ואפיקורוס"; בבלי, סנהדרין צט, ע"א: "ימות המשיח כמיום שנברא העולם ועד עכשיו שנאמר (דברים יא, כא) כימי השמים על הארץ רב נחמן בר יצחק אמר כימי נח עד עכשיו שנאמר (ישעיהו נד, ט) כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי אמר רבי חייא בר אבא א"ר יוחנן כל הנביאים כולן לא נתבאו אלא לימות המשיח אבל לעולם הבא (ישעיהו סד, ג) עין לא ראתה אלהים וזולתך (אלהים) יעשה למחכה לו ופליגא דשמואל דאמר שמואל אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכות בלבד ואמר רבי חייא בר אבא א"ר יוחנן כל הנביאים לא נתבאו אלא לבעלי תשובה אבל צדיקים גמורים עין לא ראתה אלהים וזולתך ופליגא דרבי אבהו דא"ר אבהו (א"ר) מקום שבעלי תשובה עומדין שם צדיקים אינן עומדין שם". ראו גם בבלי, חולין ס, ע"ב; בבא בתרא טו, ע"א. על ההתנגשות האידאולוגית בין פאציפיצי לקאסטו ראו Alexander Rofé, "Diversità ideologiche nel Sionismo italiano: Cassuto, Pacifici, Artom, Sciaky", www.freeebrei.com/anno-iii-numero-2-luglio-dicembre-2014/alexander-rofe-diversita-ideologiche-del-sionismo-italiano

הלימודים, המורים ובית המדרש לרבנים האיטלקי בפירנצה

משה דוד אומברטו קאסוטו, בנם של עמינדב שבתאי גוסטבו קאסוטו (1853-1931) ושל אסתר אָרְנֶסְטָה גאלְטִי (1859-1941), נולד בפירנצה ב־16 בספטמבר 1883. לפני המסורת היהודית של קהילות איטליה, ביום ברית המילה הוענק לו השם העברי של סבו מצד האב, מוכר הספרים משה דוד. השם האיטלקי, לעומת זאת, היה סממן מובהק של רוח הזמן, תוצאת האמנציפציה של יהודי איטליה בכלל ושל היהודים הזעיר-בורגנים בפירנצה בפרט.⁹ גוסטבו, אביו של אומברטו, הלך בדרכו של אביו שלו ועסק מגיל צעיר במסחר ספרים, אך כשהתחתן עם ארנסטה גאלטי הצטרף לעסקי חותניו, שבמשך שנים ניהלו בית דפוס קטן ומפעם לפעם קיבלו עליהם משימה צנועה של הוצאה לאור. אומברטו בילה כבר בגיל צעיר בבית הדפוס המשפחתי, "בית הדפוס גאלטי וקאסוטו", שנוסד ב־1878. הוא עזר בעבודת הסדר, התפעל מהספרים הטריים היוצאים ממכשש הדפוס ולמד לסייע בשאר המשימות הקטנות שהכתיב הקצב

9. על אבותיו של אומברטו קאסוטו ראו Lionella Viterbo, *La Comunità ebraica di Firenze nel censimento del 1841*. Nuova edizione riveduta e ampliata. Introduzione di David Cassuto. Prefazione di Sergio Della Pergola, Roma: Edizioni di Storia Letteratura, 2010, pp. 43-44, 77-78, Idem, "Umberto Cassuto, da segretario della Comunità a Rabbino Capo di Firenze", in A. M. Piattelli e A. Rofé (a cura), *Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia*, I, Elia S. Artom, "Necrologio. Umberto Cassuto ראו קצרה של אומברטו קאסוטו ראו Cassuto", *Rivista degli Studi Orientali (RSO) XXVIII, I-IV (1953)*, pp. 225-229; Giorgio Levi Della Vida, "Appendice. Necrologi di soci deceduti nel decennio 1945-1955", *Rendiconti della Accademia dei Lincei*, 1957, pp. 74-77 (reprinted in idem, *Aneddoti e svaghi arabi e non arabi*, Milano-Napoli: Riccardo Ricciardi, 1959, pp. 305-309); Jan Alberto Soggini, "Cassuto, Umberto", in *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1978, vol. 21, pp. 528-529 (available online); Ida Zatelli, "Umberto e Nathan Cassuto", in *Associazione Amici dei Musei Fiorentini, Fiorentini del Novecento*, 3, ed. by Pier Luigi Ballini, Firenze: Polistampa, 2004, pp. 73-93

של מכונות הדפוס. ריח הדיו והדפוס ליוו אותו אפוא מילדות.¹⁰ גוסטבו קאסוטו היה קשור מאוד למסורת היהודית, במשך כמעט חצי מאה שימש פרנס של בית הכנסת הגדול של פירנצה ועשרות בשנים עבד מול מוסדות הקהילה השונים. את התפקיד קיבל בשנה שבה נולד אומֶּרְטו. אחרי ארבעים שנה, ב־1923, מונה הבן לרב הראשי של פירנצה, ורצה להנציח את האירוע בתפילת "מי שברך" מיוחדת שכתב בעצמו לכבוד אביו. ב־1930 כבר היה גוסטבו זקן וביקש לפרוש מתפקיד הפרנס, אבל הנציב המקומי דחה את בקשתו בשל "פועלו הרב בשירות המוסד הזה, כמו בשירותם של מוסדות יהודיים אחרים, וכיוון שהלהט שאדוני, בגילו הלא־צעיר, משקיע בבית הכנסת ובפולחן שבו מרגש ומאלף".¹¹

אומֶּרְטו, שהלך בהתמדה לבית הכנסת עם אביו, למד עברית כבר בילדותו. גוסטבו עמד על יכולותיו של בנו ורשם אותו ללימודים בבית המדרש לרבנים של פירנצה, שהוקם בעיר בזיומתו של הרב שמואל הירש מרגליות (Margulies) עוד לפני שבית המדרש לרבנים האיטלקי עבר מרומה לפירנצה בשנת 1899.¹² בהתאם לתקנות המוסד, שנשארו בתוקף גם בבית המדרש לרבנים האיטלקי, חויבו התלמידים ללמוד במקביל גם בבית ספר תיכון רגיל. קאסוטו נרשם

10. דוד משה קאסוטו נכדו מספר שכשנתלווה לסבו לראות במלאכת הדפוס היה סבו מפנה את תשומת ליבו לריח שרווח בבית הדפוס ואומר לו: "דוד, תריח את ריח החיים...".

11. נוסח ה"מי שברך" והמכתב ששלח הנציב המקומי ג'ובנוני ב־9 באוקטובר 1930 שמורים בספרייה הלאומית בירושלים, ארכיון משה דוד קאסוטו (להלן ארכיון קאסוטו), 4° ARC. 1787/02, מעטפות 1-16.

12. על הרב מרגליות ראו Lionella, "Autobiografia", *Israel*, 1.3.1923, p. 3; Samuel Margulies, "La nomina del rabbino Margulies: un excursus nella Firenze ebraica di fine Ottocento", *La Rassegna Mensile di Israel (RMI)* LX, 3 (September-December 1993), pp. 67-89; Bruno Di Porto, "I periodici fiorentini di Samuel Hirsch Margulies: la 'Rivista Israelitica' e 'La Settimana Israelitica'", in Pier Cesare Ioly Zorattini (ed.), *Percorsi di Storia ebraica*, Udine: Forum, 2005, pp. 224-247. Nello Pavoncello, *Il Collegio Rabbinnico Italiano. Note storiche*, Roma: tip. Sabbadini, 1961, pp. 10-13; Riccardo Di Segni, "I programmi di studio della scuola rabbinica italiana (1829-1999)", *RMI* LXV, 3 (September-December 1999), pp. 23-29; "משה דוד קאסוטו ובית המדרש לרבנים האיטלקי לפי נתונים מדוחות בית המדרש", בתוך: בונפיל (עורך), **משה דוד קאסוטו**,

לתיכון מיכלאנג'לו, אחד מבתי הספר היוקרתיים ביותר בפירנצה, ובו השלים את לימודיו, שבהם הצטיין כבר מהכיתות הראשונות.¹³ המורים בבית המדרש לרבנות היו המנהל מרגליות, הרב הראשי של פירנצה, ולצידו רק המורה אנג'לו פאסילי (Passigli; פירנצה, 1832-1907). הקהילה היהודית של פירנצה שכרה את שירותיו של פאסילי כחזן ב־1862, ומ־1878 הוא התמסר להוראה בתלמוד התורה בעיר ועשה זאת בכישרון לא מבוטל. בהתאם לדרישתו של מרגליות התמזג לימים תלמוד התורה עם בית המדרש לרבנים, ופאסילי היה מורה של קאסוטו וליווה את לימודיו עד השנה שבה השלים את לימודי ההכנה וקיבל את התואר "משכיל", התואר הראשון בבית המדרש לרבנים. בהמשך לימד בכיתת ההכנה של בית המדרש לרבנים עד 1904.¹⁴

הרב מרגליות נולד ב־1858 במשפחה דתית בבֶּרֶזָנִי (Brzezany) שבגליציה, אז בממלכה האוסטרו-הונגרית, יישוב של כ־10,000 תושבים שיותר ממחציתם יהודים. עד גיל שלוש־עשרה למד ב"חדר" תורה עם פירוש רש"י ותלמוד ואחר כך המשיך בשיעורים פרטיים אצל טובי המורים לתלמוד באזור. באוטוביוגרפיה שלו מציין מרגליות את אחד ממוריו, חסיד (שאת שמו אין הוא מזכיר), שעִימו למד זמן קצר בגיל ההתבגרות. הכריזמה של החסיד השפיעה עמוקות על אישיותו של מרגליות והעניקה לו את הכלים להתמודד עם המשברים הרוחניים הראשונים המתלווים ללימוד של נושאים פילוסופיים. מרגליות התעניין בפילוסופיה יהודית והעמיק בלימוד גרמנית, פולנית ועברית (שפת האם שלו הייתה יידיש) כבר בגיל צעיר. בשנת 1878, למרות התנגדות אביו ללימודים, נרשם

13. ראו לדוגמה המסמכים מארכיון קאסוטו, b. 01 1. המצוטטים במאמרה של ליונה ויטרבו "Umberto Cassuto, da segretario della Comunità a Rabbino Capo di Firenze", in A.M. Piattelli e A. Rofé (a cura), *Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia*, I, pp. 91-106. ובמאמר Ida Zatelli, "Umberto Moše Dawid Cassuto e la Cattedra fiorentina di lingua e letteratura ebraica", בתוך: בונפיל (עורך), *משה דוד קאסוטו*, הני"ל, עמ' 45-56.

14. Lionella Viterbo, *Spigolando nell'archivio della comunità ebraica di Firenze*, Firenze: Giuntina, 1997, passim; Collegio Rabbinico Italiano, *Terza relazione*, Firenze: tip. Galletti & Cassuto, 1908, p. 5.

שמואל הירש מרגליות, פירנצה, 1897
 הספרייה הלאומית, מחלקת הארכיונים, אוסף שבדרון, Schwad 02 13 201

בבית המדרש לרבנים שבעיר ברסלאו (היא ורוזלֶב; Breslau; Wrocław).¹⁵ בית מדרש זה לרבנים, שנוסד ב־1854 ביוזמתו של זכריה פרנקל (1801-1875), הציע גישה חדשה ללימודי יהדות ורבנות: בפעם הראשונה הוקם בגרמניה מוסד אקדמי ללימודי יהדות, שבו למדו את כל תחומי הידע של היהדות בשיטות מדעיות, ולא הסתפקו רק בתלמוד, בהלכה ובפרשנות המקרא של ימי הביניים כמו שהיה נהוג בעולם הישיבות. כמו תוכניות הלימודים של בית המדרש לרבנים של פאדובה,¹⁶ מקור השראה רחוק של בית המדרש בברסלאו, גם במוסד הגרמני שולבו לימודי היהדות בלימודי חול כלליים. כדי להתקבל לבית המדרש היה על התלמידים להשלים קודם לכן את לימודיהם בבית ספר תיכון ולהציג תעודת בגרות, ובמסגרת הלימודים חויבו ללמוד גם לימודים אקדמיים באוניברסיטה. נוסף על לימודי יהדות היה על הסטודנטים ללמוד גם גרמנית ופולנית. את התואר "רב" קיבלו רק לאחר קבלת התואר האוניברסיטאי. בית המדרש של ברסלאו שיקף את רוח הזרם ה"פוזיטיבי־היסטורי" שרווח ביהדות הגרמנית של המאה התשע־עשרה. מצד אחד התנגד הזרם הזה לעולם הרפורמי, מתח ביקורת על החידושים שהנהיג והגן על מרכזיות השפה העברית, ומצד שני התרחק מהעולם האורתודוקסי השמרני, שנזהר בדרך כלל מהתקרבות למודרניות ולחברה הסובבת. כידוע, לתנועה זו הצטרפה לימים התנועה הקונסרבטיבית של ארצות הברית. ואולם, בית המדרש לרבנים של ברסלאו היה פתוח לתלמידים

15. על המוסד הרבני בברסלאו ראו Markus Brann, *Geschichte des Jüdisch-Theologischen Seminars (Fraenckel'sche Stiftung) in Breslau. Festschrift zum fünfzigjährigen Jubiläum der Anstalt*, Breslau: Tip. Th. Schatzky, [1904]; Guido Kisch (ed.), *Das Breslauer Seminar; Jüdisch-Theologisches Seminar (Fraenckelscher Stiftung) in Breslau, 1854-1938*, Tübingen: J.C.B. Mohr, 1963; מירון (עורך), **מברסלאו לירושלים** (בייחוד מאמריהם של אנדריאס ברמר, "שנותיו הראשונות של הסמינר לרבנים בברסלאו: שינוי פני מקצוע הרבנות בגרמניה במאה התשע־עשרה", עמ' 27-50 וגיא מירון, "הסמינר לרבנים בברסלאו: הדור האחרון", עמ' 86-99). להשוואה עם בתי מדרש לרבנים אחרים ראו מיכאל מאיר, "הקמתם של בתי מדרש לרבנים בגרמניה: מבט השוואתי", בתוך: עמנואל אטסק (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2006, עמ' 199-207; אסף ידידיה (עורך), **בתי מדרש נוסח אשכנז: זכרונות של בוגרי הסמינרים לרבנים בגרמניה ובאוסטריה**, ירושלים: כרמל ומכון שכטר למדעי היהדות, 2010.

16. על בית המדרש לרבנים בפאדובה ראו ספרה המצוין של דל ביאנקוקוטרוצי: Maddalena Del Bianco Cotrozzi, *Il Collegio Rabbinico di Padova. Un'Istituzione religiosa dell'Ebraismo sulla via dell'Emancipazione*, Firenze: L. S. Olschki, 1995.

מכל זרמי היהדות וגם ממדינות אחרות. מרגליות נרשם לבית המדרש כתלמיד שלא מן המניין כיוון שעדיין לא הייתה לו תעודת סיום של בית ספר תיכון. אחרי שנה של לימודים ניגש לבחינות הבגרות בעירו ועבר את כולן. ב־1883, לאחר חמש שנות לימודים נוספות, הוא סיים את לימודיו בפילוסופיה ושפות שמיות באוניברסיטת לייפציג, שבה למד אצל המזרחן הנודע היינריך לברכט פליישר (1801-1888). את בית המדרש לרבנים ניהל אז ישראל לוי (1841-1917), מומחה לתלמוד ולספרות חז"ל, יהודי אדוק מאוד בדתו וחוקר רציני בעל חוש ביקורתי ניכר.¹⁷ מרגליות ראה בלוי את מורו המובהק, הוא רחש לו חיבה גדולה ושמר על יחסי ידידות חמים איתו לאורך זמן. כאשר הוסמך לרבנות ב־1885 מונה מרגליות לרב של קהילת נווה שלום בהמבורג, ואחרי שנים אחדות נעשה הרב האזורי של פרובינציית הסן־נסאו (Hessen-Nassau), שבעת ההיא היו בה כעשרים קהילות קטנות, וישב בעיר וויילבורג (Weilburg) עד שהוזמן לפירנצה ב־1890. לא בלי קושי הצליחו לבסוף הוועדה שמונתה למיון המועמדים למשרת רב העיר ומועצת הקהילה של פירנצה להסכים על מועמדותו של מרגליות, שעליו המליץ אברהם ברלינר, ובתום שנה של עבודה מאומצת הוא נבחר לרב הראשי של פירנצה. העובדה שהמועמד למשרה היה זר באיטליה ולא ידע איטלקית נזקפה לחובתו בתחילה, אבל לנוכח אישיותו החזקה של מרגליות והשכלתו הראויה לציגו גברו לבסוף תנאי המכרז של קהילת פירנצה, שמתוך ראיית הנולד פרסמה אותם גם בכתבי עת יהודיים בארצות אחרות:

התכונות הרצויות של הרב החדש אינן מצטמצמות לאדיקות מחמירה [...] אלא כוללות גם השכלה חילונית איכותית. תינתן עדיפות ברורה למועמד שיתאים מבחינה זו, בלי קשר לאזרחותו.¹⁸

17. Efraim Urbach, "Der Einfluß des Seminars auf das Studium des Jerusalemisschen Talmuds", in Kisch (ed.), *Das Breslauer Seminar*, pp. 177-182. (בעברית).

18. L. Viterbo, "La nomina del rabbino Margulies", p. 71.

מרגליות חמור הסבר היה אדם כריזמטי ובעל שיעור קומה, שניחן בחוסן נפשי יוצא מן הכלל. הוא הקדיש את מיטב מרצו להוראה, כדרך העיקרית למאבק בהתבוללות שהתפשטה באיטליה ולקירוב הצעירים ללימוד התורה ולשמירת המצוות. "ענק הרוח" – הגדיר אותו קאסוטו – בעל תרבות יהודית נרחבת ולא זו בלבד אלא גם ציוני נלהב, שבזמן קצר עשה את הקהילה של פירנצה ל"מרכז התרבות היהודית באיטליה ונקודת המוצא של תנועות ההתחדשות של הצעירים היהודים".¹⁹ בשל המיומנות והיעילות של פעילותו הוכר מרגליות עד מהרה כאבי ההתעוררות היהודית האיטלקית של תחילת המאה העשרים.

חדות המחשבה של אומג'רטו קאסוטו הצעיר, שהחל ללמוד אצל מרגליות כבר בנעוריו, לא נעלמה מעיניו של מורו. ברוח האחרון של בית המדרש לרבנים של פירנצה (המוסד העירוני שקדם לבית המדרש הארצי שנוסד בפירנצה ב-1899) לשנת הלימודים 1897-1898, קאסוטו, תלמיד השנה הרביעית בגימנסיה, רשום בקורס האמצעי של בית המדרש לרבנים לצידם של עוד ארבעה תלמידים. תלמידי בית המדרש, שלושה-עשר בסך הכול, נחלקו לשלוש כיתות (קורס בסיסי, קורס אמצעי וקורס עליון). בינואר 1899, כאשר בית המדרש לרבנים האיטלקי הועבר ביוזמתו של מרגליות לבירת טוסקנה, היו בו רק אחד-עשר תלמידים, רובם, ובהם קאסוטו, יוצאי בית המדרש לרבנים של פירנצה, שהפך למכינה של בית המדרש לרבנים האיטלקי. בתחילת שנת הלימודים 1899-1900 נוספו עוד חמישה תלמידים, ואז נקרא לֶאוֹנֶה רַחַח (Racah) ללמד תלמוד לצידם של מרגליות ופאסילי. ואולם רַחַח, חתנו של אליה בן אמוזג, מורה לשעבר בבית המדרש הרבני ברומה, נפטר כמה חודשים אחרי כן. כך נקרתה למרגליות ההזדמנות לצרף לצוות החינוכי שותף ייחודי שסייע לו במאמציו לעצב רבנות איטלקית שתהיה בעלת השכלה אקדמית ורבנית דומה לשלו. בלי לפרסם מכרו רגיל לאיוש המשרה הוא הזמין את איסמר (משה יצחק) אלבוגן הצעיר לקבל עליו את התפקיד. הזמנתו של הרב הזר עוררה ביקורת ציבורית קולנית, בעיקר מצידם של עמיתיו האיטלקים, אך מרגליות לא התחשב

.....
 Carlo Alberto Viterbo, "Un Maestro ancora presente: S. H. Margulies", *RMI* XXXVIII, 4, 1972, p. 202.
 (April 1972), pp. 195-206, on. p. 202

בה כל כך.²⁰ על כל פנים, יש לציין שאלבוגן הופקד על הוראת תולדות עם ישראל ופרשנות המקרא, ולא על הוראת התלמוד שעליה היה מופקד רקח המנוח. את הוראת התלמוד קיבל עליו מרגליות עצמו, שסבר כי זה הנושא הרלוונטי והמתאים ביותר להשכלתו. בדרך זו הלך מרגליות בעקבות בתי המדרש של ברסלאו ושל וינה, שבהם היה נהוג שראש המוסד הוא שמלמד תלמוד וספרות רבנית. מרגליות לימד מאז את המקצועות הללו, שהיו רכיב מרכזי בתוכנית הלימודים. זו כללה לימוד של דפים אחדים מהתלמוד הבבלי (לעיתים קרובות פרק אחד או יותר) ודפים מקבילים מהתלמוד הירושלמי – גם זה כנהוג בבית המדרש הרבני של ברסלאו.²¹ מרגליות לימד גם שיעורי הלכה, מדרש ופילוסופיה יהודית של ימי הביניים.²²

איסמר אלבוגן נולד ב־1874 למשפחה דתית בעיר שילדברג, היא אוסטז'שוב (Schildberg; Ostrzeszów), באזור פוזנן בפולין.²³ אחרי שלמד עם אביו ודודו, הבלשן יעקב לוי, הוא למד באוניברסיטת ברסלאו, אצל האשורולוג וחוקר

20. על ההתנגדות לרבנים הזרים (בהם אלבוגן ואחריו הירש פרץ חיות) ראו, Alberto Latorre, *Eugenio Zolli semitista e orientalista in dialogo con la storia delle religioni*, Dottorato di ricerca in discipline filosofiche, Università degli Studi di Verona, 2007, pp. 47-53; David Gianfranco Di Segni, "La cultura del Rabbinate italiano", *RMLXXVI*, 1-2 (2010), pp. 141-150.

21. ראו "Der Einfluß des Seminars", Urbach.

22. בעניין זה ראו: Collegio Rabbinico Italiano, *Relazione finanziaria e morale sul quadriennio 1901-1904*, Firenze: tip. Galletti & Cassuto, 1905, pp. 46-50; Idem., *Terza relazione*, Firenze: tip. Galletti & Cassuto, 1908, pp. 19-23; Idem, *Quarta Relazione*, Firenze: tip. Galletti & Cassuto, 1910, pp. 15-18; Idem, *Quinta relazione*, Firenze: tip. Galletti & Cassuto. 1915, p. 16-22.

23. Erwin I. J. Rosenthal, "Ismar Elbogen and the New Jewish Learning", *Leo Baeck Institute Year Book* 8 (1963), pp. 2-28 (reprinted in Idem, *Judaism, Philosophy, Culture: Selected Studies*, Richmond, Surrey, 2001, pp. 327-352); Matthias Wolfes and Jeannette Strauss Almstad, "Ismar Elbogen", in *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Nordhausen: Bautz, 2001, vol. 19, pp. 221-234; Michael A. Meyer, "Without Wissenschaft There is no Judaism": *The Life and Thought of the Jewish Historian Ismar Elbogen*, Ramat Gan: Bar Ilan University, 2004; פיטר ש' לנרד, "מחקר והוראה בבית הספר הגבוה (Hochschule) למדעי היהדות בברלין: חקר הליטורגיה היהודית כמקרה מבחן", בתוך: מירון (עורך), **מברסלאו לירושלים**, עמ' 100-116.

השפות השמיות הנודע פרידריך דליטש (Delitzsch; 1850-1922) והשלים את חוק לימודיו בשנת 1898. באותן שנים למד בד בבד גם בבית המדרש לרבנים בעיר והוסמך לרבנות ב-1899. הוא למד אפוא באותו מוסד שבו התחנך מרגליות. אלבוגן היה בלי ספק היסטוריון מן המעלה הראשונה, שהיה אמור להיעשות עד מהרה בר סמכא בתחום תולדות התפילה וההיסטוריה היהודית. שלא כמו מרגליות, הייתה לו תפיסה ליברלית יותר של היהדות, אבל הוא לא אימץ בפומבי עמדות רפורמיות. גם עמדתו הציונית הייתה החלטית פחות מעמדתו של מרגליות, ולעיתים קרובות ניכרו בו היסוס וחוסר ביטחון לגביה. אחת המטלות האקדמיות שקיבל עליו אלבוגן הייתה עריכתן של כמה אנציקלופדיות על יהדות. אלבוגן התפעל מן הכישורים האינטלקטואליים של קאסוטו והצעיר והפקיד בידי את חיבורם של ערכים רבים באנציקלופדיות שונות בנושא היסטוריה וספרות של יהודי איטליה. קאסוטו, נוסף על השכלתו הנרחבת, שליטתו בשפות רבות, עתיקות ומודרניות גם יחד, וכישוריו האנליטיים שניכרו היטב במחקרים הראשונים שפרסם, ניחן גם בכישרון ראוי לציון לארגן פרטים ומידע באופן שיטתי, כישרון הכרחי לניסוח ערכים אנציקלופדיים. הניסיון הרב בתחום זה היה לימים חשוב מאוד לקאסוטו, כיוון שבזכות הפרסומים באנציקלופדיות בגרמנית, באנגלית, ברוסית, בעברית ובאיטלקית, מה גם שהיו אנציקלופדיות בין-לאומיות יוקרתיות, נקרתה לחוקר הצעיר ההזדמנות להתפרסם בחוץ לארץ ולהפיץ את תוצאות מחקריו שלו בנושאים שבעת ההיא לא יוחדה להם בדרך כלל תשומת לב רבה.²⁴ כשלימים פגש דוד נכדו של קאסוטו את נשיא מדינת ישראל זלמן שור

24. ראו קאסוטו-זלמן, "המפעל המדעי של משה דוד קאסוטו", מס' 223-939. כמו כן ראו יותר מ־10 ערכים בתוך: *Jewish Encyclopaedia*, New York: Funk & Wagnalls, 1904-1906 (בהם אחד בשיתוף אלבוגן); **אוצר ישראל: אנציקלופדיה לכל מקצועות תורת ישראל, ספרותו ודברי ימיו** [בעריכת יהודה דוד אייזנשטיין], ניו יורק, 1909-1908; *Evreiskaja Enčiklopedija*, S. Petersburg: Brockhaus and Efron, 1910-1914; *Jüdisches Lexikon*, Berlin: Jüdischer Verlag, 1927-1930; *Encyclopaedia Judaica*, Berlin: Eschkol Publikations Gesellschaft, 1928-1934; *Eshkol. Entziklopedia Israelit*, Berlin, 1929-1932; *Enciclopedia Italiana*, Roma: Istituto Giovanni Treccani, 1929-1938. בעניין זה קראו גם את עדותו של נפתלי הרץ טור-סיני, שסיפר על עבודתם המשותפת בעריכת האנציקלופדיה "אשכול", ועל עמידתו יוצאת הדופן בלוחות הזמנים של תהליכי העריכה, בכל הנושאים שנמסרו לטיפולו, טור-סיני, "האישי ועבודתו במדעי", לעיל, עמ' 5.

תעודת "משכיל" של אומברטו קאסוטו בחתימת ש"ה מרגליות, משה פינצי ורפאלו פראטו,
פירנצה, 3 בנובמבר 1901 (טופס התעודה הודפס בבית הדפוס של גאלטי וקאסוטו)
הספרייה הלאומית, מחלקת הארכיונים, ארכיון משה דוד קאסוטו, ARC. 4° 1787 01 4.1

אמר לו הלה: "יום אחד בעייני בערך על יהודי איטליה באנציקלופדיה הרוסית הופתעתי לגלות ערך כתוב בצורה מעולה ותהיתי מי זה הגוי הזה, קאסוטו, שמכיר על בוריה את תולדות הקהילה הזאת. רק בהגיעי ארצה גיליתי שלא מדובר בגוי אלא ביהודי וגם רב".

כאמור, קאסוטו היה אחד התלמידים המבריקים ביותר בבית המדרש, ובסוף השנה הראשונה שבה לימדו בו מרגליות, פאסיליי ואלבוגן, הוא עבר את מבחני הגמר בציון הגבוה של 9.80 מתוך 10.²⁵ ב-3 בנובמבר 1901 עמד קאסוטו בכל דרישות בית המדרש לקבלת התואר "משכיל" בציון 50 מתוך 50.²⁶ קאסוטו היה רשום לשנה הראשונה של הקורס העליון כאשר בסוף 1902 עזב אלבוגן את איטליה כדי ללמד ב-Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums של ברלין. מרגליות לא אמר נואש, ומאותם שיקולים שבקבותיהם הזמין את אלבוגן, הוא בחר אחרי חיפושים יסודיים ברב הירש פרץ חיות, איש ספר משכיל בעל כישורים אינטלקטואליים מוערכים.²⁷ אלבוגן, על כל פנים, עוד לימד בפירנצה עד סוף נובמבר 1902 כדי לאפשר לחיות שהות ללמוד איטלקית.²⁸ קאסוטו שמר על קשרים לכביים הדוקים עם אלבוגן גם כשעקר

.....
 25. *Relazione sull'Istituto Rabbinico di Firenze*, Firenze: tip. Galletti & Cassuto, 1898, pp. 7-8; *Collegio Rabbinico Italiano, Relazione sul biennio 1899-1900*, Firenze: tip. Galletti & Cassuto, 1901, pp. 19-20.

26. התעודה שמורה בארכיון קאסוטו, 01 4.1 b.

27. Umberto Cassuto, "Hirsch Perez Chajes", *RMI* III (February 1928), pp. 218-232. חיות, **נאומים והרצאות**, בוסטון מס.: הוצאת בית המדרש למורים, תשי"ג; דב סדן, "מבוא האסופה", בתוך: צבי פרץ חיות, **בסוד עמי: נאומים, הרצאות ושיעורים** (תרגמו ירוחם טולקס ומנחם הרטום), ירושלים: הספריה הציונית, 1962 והרצנייה על האסופה: Paolo Nissim, "Ricordando il rabbino Z. P. Chajes a 35 anni dalla sua morte", *RMI* XXVIII (1962), pp. 402-407; Di Porto, "I periodici fiorentini", pp. 224-247; Idem, "Il Messaggero Israelitico' di Rav Hirsch Perez Chajes", *HAZMAN VEHARAION – Il Tempo e L'Idea* XIII (2005), pp. 3, 22-23, 58-60; Gabriele Rigano, *Il caso Zolli. L'itinerario di un intellettuale in bilico tra fedi, culture e nazioni*, Milano: Guerini e Associati, 2006, pp. 40-42; Latorre, *Eugenio Zolli semitista*, pp. 43 ff.

28. *Collegio Rabbinico Italiano, Relazione finanziaria*, p. 32.

המלומד היהודי-פולני לגרמניה ואחר כך לארצות הברית ונועץ בו ברגעים קשים, גם בענייניו האישיים.²⁹

חיות, כמו מרגליות, היה יליד גליציה. הוא נולד בעיירה ברודי שבגליציה המזרחית, כ-90 קילומטר מהעיר לבוב וכ-90 קילומטר ממקום הולדתו של מרגליות. ב-1876, שנת לידתו של חיות, הייתה ברודי מרכז כלכלי ותרבותי יהודי חשוב, כור היתוך אמיתי של יהדות גליציה, שנוכחות של חסידים ומתנגדים, משכילים ומקובלים מעשירה אותו. רוב תושבי ברודי היו יהודים, ועוד יהודים רבים הגיעו אליה מרוסיה בשנים שלאחר מכן בעקבות פוגרומים. סבו של חיות, צבי הירש חיות (1805-1855), תלמודיסט ידוע ששימש רב בזולקווא (Zólkiew) ובקאליש (Kalisz), רחש אהדה לעולם ההשכלה ולמד שפות ופילוסופיה באוניברסיטה בלבוב, דבר שעורר ביקורת וחוסר שביעות רצון מצידם של יהודים רבים. בנו שלמה (אביו של פרץ) היה המורה הראשון של פרץ הקטן, שאחר כך המשיך ללמוד תלמוד עם דודו יצחק חיות (אח של שלמה), הרב של ברודי.³⁰ פרץ המשיך את לימודיו בבית הספר התיכון העירוני, שלמדו בו תלמידים יהודים רבים. בהמשך עבר לווינה, שם למד מזרחנות באוניברסיטה בהנחייתו של המזרחן היינריך דוד מילר (1846-1912) והשלים את לימודיו בשנת 1898. בד בבד התקבל לבית המדרש לרבנים בווינה (Israelitische-Theologische Lehranstalt),³¹ ובשנת 1900 הוסמך לרבנות.

29. ראו ההתכתבות בין שני המלומדים בארכיון קאסוטו, b. 01 62, ובייחוד בארכיון מכון ליאו בק ירושלים, אוסף כתבי יד מס' 110 (איסמר אלבוגן), זמין גם ב- <http://archive.org/stream/ismarelbogen00ree101#page/n289/mode/1up>.

30. על ברודי היהודית עדיין מומלצת, למרות המבנה המיושן שלה, המונוגרפיה של נתן מיכאל גלבר, **תולדות יהודי ברודי השמ"ד-תש"ג**, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1955. על צבי הירש חיות (סבו של פרץ), ראו מאיר הרשקוביץ, **מהר"ץ חיות: תולדות רבי צבי הירש חיות ומשנתו**, ירושלים: מוסד הרב קוק, 2007; אפרים חמיאל, **"הדרך הממוצעת": ראשית צמיחת הדתיות המודרנית – תגובות למודרנה בהגות של מהר"ץ חיות, רש"ר הירש ושד"ל**, ירושלים: כרמל, 2011.

31. על בית המדרש לרבנים של וינה ראו נתן מ' גלבר, "בית המדרש לרבנים בווינה", בתוך: שמואל קלמן מירסקי (עורך), **מוסדות תורה באירופה בבנינים ובחורבנם**, ניו יורק: ההסתדרות העברית באמריקה, 1956, עמ' 715-730; ידידיה (עורך), **בתי מדרש נוסח אשכנז**; Peter Landesmann, *Rabbiner aus Wien. Ihre Ausbildung, ihre religiösen und nationalen Konflikte*, Wien: Böhlau Verlag, 1997, pp. 123-227.

בית המדרש לרבנים של וינה נוסד ב־1893 בזכות תרומות של הברון אלברט פון רוטשילד. הניהול האקדמי הופקד בידיו של אדולף שוורץ (1846-1931), תלמידו של זכריה פרנקל. המגמה החינוכית של בית המדרש בווינה דמתה אפוא לזו של בית המדרש בברסלאו. חיות למד שם תלמוד, ספרות חז"ל ודרשנות מפיה המנהל, שוורץ, מפיו של מאיר פרידמן (איש שלום; 1831-1908), מורה למדרש, ומפיו של אדולף ביכלר (1867-1939), מרצה להיסטוריה ולפרשנות המקרא של ימי הביניים. אך יותר מכל מוריו השפיע על חיות המזרחן פרופסור מילר מהאוניברסיטה, שלימד בבית המדרש קורסים קבועים בבלשנות שמית, שפה עברית, ארמית ותנ"ך.

עם סיום לימודיו לימד חיות יהדות בלבוב במשך שנה, ואחר כך שב לווינה ושימש שם מזכיר וספרן של המכון למזרחנות של האוניברסיטה. ב־1902, בהזמנתו של מרגליות, בא לפירנצה כדי ללמד תנ"ך, פרשנות המקרא, היסטוריה וספרות. לראשונה בבית המדרש לרבנים האיטלקי בפירנצה לימד חיות קורסים במקרא כשהוא משתמש בשיטות ביקורתיות־מדעיות. אליה שמואל הרטום, אחד התלמידים באותן שנים ולימים גיס של קאסוטו, כתב על כך מתוך הדגשת השפעתו של חיות על קאסוטו הצעיר:

מבחינת פרשנות המקרא היה חיות בעל נטיות רדיקליות
 בבירור, חסיד השיטות הביקורתיות של הפרוטסטנטיות
 הגרמנית למרות המאפיינים האישיים המובהקים שלו. [...]
 קאסוטו למד הרבה מחיות, כמוהו ככל תלמידו, שהתמזל גם
 מזלי להימנות עימם, אבל הוא לא בהכרח הלך בכל דרכיו.³²

.....
 Elia S. Artom, "Umberto Cassuto. Commemorazione tenuta nell'aula magna. 32
 dell'Università di Firenze il 28 maggio 1952", *RMI* XVIII, 11 (1952), pp. 455-456
 וראו גם צבי פרץ חיות, עמ' 4-6.

קאסוטו עצמו הסביר בהערכה לאומץ ליבו של חיות עד כמה היה חדשני בחקר המקרא המדעי במרחב היהודי:

בחוגים היהודיים הוא נחשב חדשן ונועז בחקר המקרא. את המחקר המדעי של המקרא במאה שעברה טיפחו באופן כמעט בלעדי תאולוגים פרוטסטנטים. [...] החוקרים היהודים, אומנם מעטים למדי, שעבדו בלי לאות והצליחו להקים את הבניין הגדול ורוב־הפנים של מדעי היהדות, ייחדו אך מעט מאוד מפועלם לחקר המקרא. [...] יתרה מזו, בביקורת המקרא התפתחה נטייה הרסנית, שהרחיקה ממנה את מי שרחשו לתנ"ך יראת כבוד עמוקה, בעוד הפרשנות היהודית המסורתית בת אלפי השנים כבר קנתה לה שבייתה בנשמתם של היהודים, והשפעתה העמוקה הרתיעה אותם מבחינה חופשית של הטקסט התנ"כי.³³

בהמשך דבריו הזכיר קאסוטו שני חכמים יהודים "שהעזו להיכנס לתחום של מחקר המקרא" באותה תקופה, והעיר בסוגריים: "אינני מזכיר את לוצאטו שלנו, אף שהצטיין בחקר המקרא, כיוון שלא היה חופשי דיו מכבלי המסורת".³⁴

חיות, שנוסף על היותו חלוץ של ביקורת המקרא בלימודי היהדות היה גם ציוני נלהב ומעמודי התווך של בית המדרש, פיתח את הלימודים על מקורות הנצרות ופרסם מחקרים על המקורות היהודיים של הברית החדשה, ובייחוד של הבשורה על פי מרקוס.³⁵

.....
33. Cassuto, "Hirsch Perez Chajes", p. 221.

34. שם. על שד"ל וביקורת המקרא ראו שמואל ורגון, **שמואל דוד לוצאטו: ביקורתיות מתונה בפירוש המקרא**, רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, 2013. חמיאל, לעומת זאת, מייחד בספרו מ־2016 פרק שלם (פרק 13) להשפעה המשוערת של שד"ל על קאסוטו בלימוד תנ"ך. ראו אפרים חמיאל **"האמת הכפולה": עיונים בהגות הדתית המודרנית במאה התשע עשרה ובהשפעתה על ההגות היהודית במאה העשרים**, ירושלים: כרמל, 2016, עמ' 395-421.

35. Di Porto, "I periodici fiorentini", pp. 224-229; Rigano, *Il caso Zolli*, pp. 41-42.

באופן כללי יש לציין שבית המדרש לרבנים האיטלקי בפירנצה, נוסף על היותו יורשו של בית המדרש לרבנים של פאדובה, כפי שצוין פעמים רבות, היה באותה מידה אָפּיגוֹן של הסמינרים התאולוגיים היהודיים של ברסלאו ושל וינה, אף ששמר על האופי ועל הייחוד האיטלקיים.³⁶ בית המדרש לרבנים בפירנצה הלך הן בדרכו של בית המדרש של פאדובה, הן בדרכם החינוכית של הסמינרים של ברסלאו ושל וינה, ועל ידי כך עיצב סוג חדש של רבנות איטלקית. ולא רק אותה לבדה עיצב, אלא תרם באמצעות מוריו, חוקריו ותלמידיו, לעיצוב חלק גדול מהאליטה התרבותית היהודית-איטלקית של הדורות הבאים, שהיו מחויבים למודרניזציה המתפתחת של הדת ולהתערות המקבילה בחיי המדינה. בהתאם לכך, כמו שכבר ציין פרנקל עוד ב־1853, היה צורך להגדיר מחדש את תפקיד הרב. הרב לא נדרש עוד להיות פוסק הלכה ודיין או המקור המשפטי שתפקידו העיקרי לקבוע את הנורמות ההלכתיות, אלא לשמש *Volklehrer*, "מורה העם". ואכן, הדור הרבני החדש בגרמניה, באיטליה ובמקומות אחרים באירופה פנה בהתלהבות אל החינוך היהודי ואל המאבק בהתבוללות.³⁷

עם ההתעוררות היהודית בפירנצה, שבמידה רבה יש לזקוף אותה לזכותו של מרגליות, התעצבה זהות יהודית מחודשת, פרטית וקבוצתית, שיכלה לינוק ישירות מן המקורות היהודיים הקלאסיים שהתגלו מחדש כדי להגדיר את התפקיד ואת העמדה הפוליטית והקיומית של האליטה היהודית האיטלקית על ידי לימוד וקיום המצוות, אבל גם על ידי פעילות במסגרת הציונות המדינית. למדע היהדות, שעבור רבים הציע תשובות מספקות לצרכים של ההתחדשות התרבותית היהודית של מרכז אירופה ומזרחה, היה בשנים ההן מעמד מרכזי

36. לא זה המקום להרחיב בנושא זה, אבל די להשוות את תוכניות הלימודים של בתי המדרש של ברסלאו ושל וינה עם אלה של בית המדרש לרבנים של פירנצה בניהולו של מרגליות כדי להבחין בדמיון הרב ביניהם ובהלך הרוח המשותף. לתוכניות הלימודים בבתי המדרש של ברסלאו ושל וינה ראו, Brann, *Geschichte des jüdisch-Theologischen Seminars*, pp. XIX-XXXIX; Landesmann, *Rabbiner aus Wien*, pp. 211-227.

37. מאיר, "הקמתם של בתי מדרש לרבנים בגרמניה", עמ' 203; Angelo M. Piattelli, "Sacerdoti: La Federazione Rabbinnica Italiana e il Collegio Rabbinnico Italiano", *RMILXXIX*, 1-3 (January-December 2013), p. 74.

גם באיטליה, כמו שהיה לו כבר בימיו של שמואל דוד לוצאטו. שלושת המורים שבאו ממזרח אירופה ללמד בבית המדרש לרבנים האיטלקי בשנים שבהן למד שם קאסוטו סיננו את התיאוריות של מדעי היהדות וטיהרו אותן מן הנטיות הרפורמטיביות שלהן, והתאימו אותן לסביבה התרבותית האיטלקית. שלושת הרבנים האשכנזים באו מרקע תרבותי ואינטלקטואלי דומה למדי. מרגליות וחיות, שמוצאם מגליציה הגדולה, ואלבוגן, שמוצאו מפולין, היו שלושתם בנים למשפחות יהודיות שומרות מצוות, שטיפחו במשך דורות לימודים יהודיים מסורתיים, ושלושתם השלימו הן את לימודיהם האקדמיים הן את לימודיהם הרבניים במוסדות השכלה בארצות גרמניות. שלושת החוקרים, שלושתם בעלי שם בין-לאומי, עסקו נוסף על עיסוקם ביהדות גם במחקר פילוסופי היסטורי, בלשני ופילולוגי. לצורך הפצת רעיונותיהם ייסדו בפירנצה בתחילת 1904 כתב עת חדש: *Rivista Israelitica. Periodico bimestrale per la scienza e la vita del Giudaismo* ("דו־ירחון לחיי היהדות ולמדעי היהדות"), הביטאון של בית המדרש לרבנים האיטלקי. בתוכנית העבודה הקצרה של מערכת כתב העת, שהתפרסמה בחתימתם של תשעה אישים מן העולם האקדמי והרבני (אם כי לאמיתו של דבר הייתה פרי עטו של מרגליות בשיתוף עם חיות) פורסמו מטרותיו של כתב העת החדש, שהתעתד לעסוק "בנחת ובלי משוא פנים במדע היהדות", מתוך כוונה ליצור "בסופו של דבר כתב עת שיהיה הביטוי האינטלקטואלי של היהדות האיטלקית". במילים ברורות יותר הוסיפו המחברים: "כתב העת שלנו ייצג את מדע היהדות באיטליה".³⁸

לאורך כל השנה הראשונה, כל עוד לא הובטח עתידו של כתב העת, נמסר ניהולו באופן זמני לבית הדפוס של גאלטי וקאסוטו בווינה דאי פילאסטרי 51 (ואחר כך בווינה דל קאסטלאצ'ו 17), שבעליו ומנהלו היה גוסטבו קאסוטו, אביו של אומברטו. מרגליות וחיות היו הרוח החיה של כתב העת, אבל גם לקאסוטו

הצעיר, שרק סיים את השנה השנייה של הקורס העליון, היה בו תפקיד משמעותי. כבר בגיליון הראשון פרסם מאמר קצר ונוסף על כך פרסם גם רצנויה ארוכה וערך את המדור "עובדות וחדשות" וכן את הרשימה הביבליוגרפית.³⁹

באותה שנה (1904) התקבל חיות כמורה מן החוץ לעברית במכון להשכלה גבוהה בפירנצה.⁴⁰ מאז ליווה מקרוב יותר את לימודיו של התלמיד קאסוטו לא רק בבית המדרש אלא גם באוניברסיטה, כפי שמילר ליווה את לימודיו שלו בווינה. קאסוטו, שלמד אז בקורס העליון של בית המדרש, קיבל ציונים מצוינים במבחנים, במיוחד בהיסטוריה, בדקדוק ובמקרא.⁴¹ בשנת הלימודים 1904-1905, כאשר כבר כמעט השלים את ארבע השנים של הקורס העליון, הזמין אותו מרגליות ללמד בכיתת ההכנה של בית המדרש לרבנים במקומו של פאסיליי הקשיש. במקביל הוא מונה לעובר הראשי לפניית התיבה בבית הכנסת כמנהג האיטלקים ולממלא מקום הרב הראשי.⁴²

בסופו של דבר השלים קאסוטו את לימודי הרבנות רק ב־1909 משום שבד בבד עם לימודיו בבית המדרש שימש גם מזכיר הקהילה היהודית בפירנצה והיה עסוק גם בלימודים באוניברסיטה. ואכן, ב־1902 הוא נרשם ללימודים בפקולטה למדעי הרוח במכון להשכלה גבוהה של פירנצה והתמסר ללימודים אלו, שנלמדו באוניברסיטה של פירנצה בשיטה היסטורית-השוואתית. מלגה שקיבל אפשרה לו להמשיך בלימודים מתקדמים; ב־23 בדצמבר 1904 הוא סיים את לימודיו בציון

39. Umberto Cassuto, "Una lettera di raccomandazione per un inviato degli ebrei polacchi", Leonello Modona, *Vita ed opera* al papa (1758)", *RI* 1, 1 (1904), pp. 25-27; הרצנויה על הספר

(*d'Immanuele Romano*) ושתי הסקירות הביבליוגרפיות נדפסו שם, עמ' 28-38.

40. Zatelli, "Umberto Moše Dawid Cassuto", p. 47, n. 14.

41. ראו את התעודה של קאסוטו (שהודפסה בבית הדפוס של גאלטי וקאסוטו) ובה פירוט הציונים שקיבל בשנות הלימודים 1902-1903, 1903-1904, 1904-1905, ארכיון קאסוטו, b. 01 4 (למעט ציון 8 אחד שקיבל במדרש ב־1903-1904 כל שאר הציונים הם 9 ו־10).

42. Collegio Rabbिनico Italiano, *Terza Relazione*, p. 6.

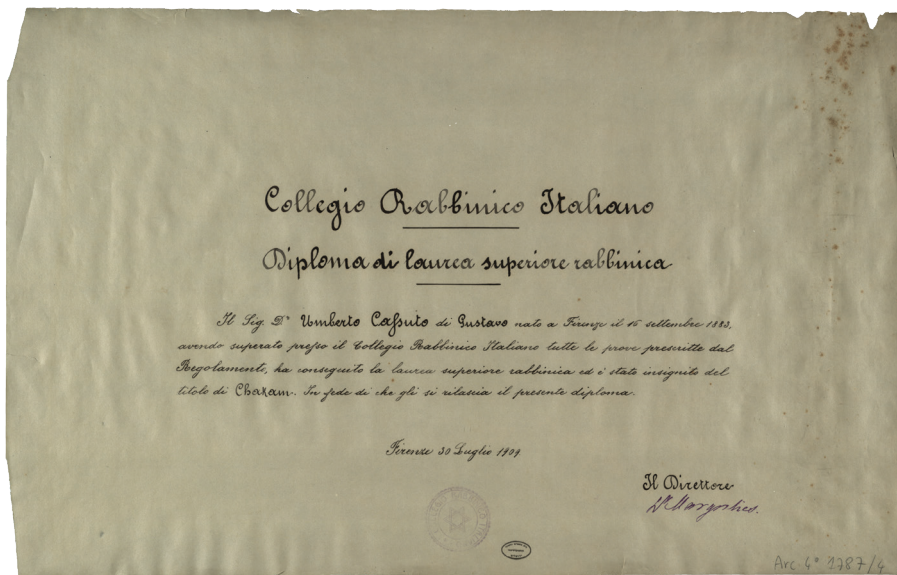
70 (מתוך 70), והתואר הוענק לו ב־21 במרץ 1905. באותן שנים למד אצל מיטב המרצים במכון להשכלה גבוהה בפירנצה.⁴³

ב־8 ביולי 1906 השלים קאסוטו את לימודיו לתואר במדעי הרוח בתזה שכתב על יהודי פירנצה בתקופת הרנסנס וקיבל את הצייון 110 (מתוך 110). התואר הוענק לו ב־2 בספטמבר. ב־1918, לאחר עיבוד והרחבה, פורסמה התזה שלו כספר שכותרתו "היהודים בפירנצה בתקופת הרנסנס", שנחשב לעבודה מיוחדת במינה המשמשת נר לרגלי חוקרי יהדות איטליה לדורותיה עד היום. את לימודיו המתקדמים בשפות שמיות השלים קאסוטו ב־21 בדצמבר 1908, כשהציג תזה על המאפיינים הסגנוניים של ישעיה השני בהשוואה לטקסטים מקראיים אחרים ואחרי שעבר את הבחינות בעברית, בערבית ובמחקר משווה של שפות שמיות, כולן בצייון 30 (מתוך 30).⁴⁴

43. נוסף על חיות, מבין מוריו של קאסוטו נזכיר את: גואידו מאצוני (Guido Mazzoni; 1859-1943) – שפה ותרבות איטליה; פליציה רמורינו (Felice Ramorino; 1852-1929) – פילולוגיה ולטינית; גירולמו ויטלי (Girolamo Vitelli; 1849-1935) – שפה ותרבות יוון ופפירולוגיה; אלברטו דל וקיו (Alberto Del Vecchio; 1849-1922) – תולדות ימי הביניים; פיו ראינה (Pio Rajna; 1847-1943) – שפות לטיניות; ארנסטו ג'קומו פרודי (Ernesto Giacomo Parodi; 1862-1923) – בלשנות ופילולוגיה; פליציה טוקו (Felice Tocco; 1845-1911) – תולדות הפילוסופיה; אקילה כהן (Achille Coen; 1844-1921) ופסקואלה וילארי (Pasquale Villari; 1827-1917) – היסטוריה; קרלו פאסולה (Carlo Fasola; 1861-1942) – שפה ותרבות גרמנית; פאוסטו לסיניו (Fausto Lasinio; 1831-1914) – שפות ותרבויות שמיות; ברטו טלוני (Bruto Teloni; 1857-1914) – אשורולוגיה. הדיפלומה, התעודות ומסמכים נוספים של קאסוטו שמורים בארכיון קאסוטו, b. 01 1; b. 01 6. קאסוטו נבחן במקצועות האלה: ספרות איטלקית (שני מבחנים, ציון 28/30 ו־30/30); שפה וספרות לטינית (שני מבחנים, ציון 30/30 בשניהם); ספרות יוונית (שני מבחנים, ציון 29/30 ו־30/30); שפות וספרויות נאר־לטיניות (שני מבחנים, ציון 30/30 בשניהם); משטר ימי הביניים (שני מבחנים, ציון 30/30 ו־30/30 בהצטיינות יתרה), ערבית (שני מבחנים, ציון 30/30); שפות שמיות מושוות (מבחן אחד, 30/30); וגרמנית (מבחן אחד, 27/30). ב־1905 למד באוניברסיטה ונבחן בקורסים האלה: ספרות איטלקית (30/30); היסטוריה מודרנית (24/30); ספרות לטינית (30/30); שני קורסים בהיסטוריה של הפילוסופיה (27/30 ו־28/30); עברית (30/30); היסטוריה משווה ושפות קלאסיות ולטיניות חדשות (30/30); היסטוריה מודרנית (27/30); אשורולוגיה (30/30); שפות שמיות מושוות (30/30). ראו גם, Zattelli, "Umberto Moše Dawid Cassuto", pp. 49-51. על כמה מהמורים הנזכרים כאן ועל מסלול אקדמי דומה במידה מסוימת ראו Valerio Cappozzo, "Il percorso universitario di Carlo Michelstaedter dall'archivio dell'Istituto di Studi Superiori", in Sergio Campailla (ed.), *Un'altra società*. Zattelli, *Carlo Michelstaedter e la cultura contemporanea*, Venezia: Marsilio, 2012, pp. 20-31. ביורפיים על המורים הנזכרים.

44. ארכיון קאסוטו, b. 01 6; p. 51. Zattelli, "Umberto Moše Dawid Cassuto", p. 51.

כשסיים את הלימודים המתקדמים, התמסר קאסוטו להכנה לבחינות של הקורס העליון בבית המדרש לרבנים, וכשנבחן ב־30 ביולי 1909 הוסמך סוף סוף לרבנות וקיבל את התואר "מעלת החכם השלם".⁴⁵

תעודת בית המדרש לרבנים בפירנצה של אומברטו קאסוטו,
 חתומת ש"ה מרגליות, פירנצה, 30 ביולי 1909
 ARC. 4° 1787 01 4 הספרייה הלאומית, מחלקת הארכיונים, ארכיון משה דוד קאסוטו,

45. הדיפלומה, באיטלקית, שמורה בארכיון קאסוטו, b. 01 4. ראו גם Perez Chajes, "Il Collegio Rabbinico Italiano nel 1909", *La Settimana Israelitica*, 29.1.1910, pp. 3-4; Collegio Rabbinico Italiano, *Quarta Relazione*, p. 5

ההוראה בבית המדרש לרבנים האיטלקי והמחקרים הראשונים בביקורת המקרא

קאסוטו התחיל ללמד במכינה של בית המדרש כבר בשנת 1904-1905, אם כי רק ב-1906 קיבל באופן רשמי את התפקיד, ששימש בו עד 1912. באפריל 1912 עזב חיות את פירנצה כדי לשמש כרב הראשי של טרייסטה, תפקיד שכהן בו עד 1918.⁴⁶ אך טבעי היה שקאסוטו יחליף אותו בתפקידו. לא פורסם מכרו למשרה, וקאסוטו, שנחשב זה מכבר בן טיפוחיו של חיות, התמנה למורה להיסטוריה יהודית ולפרשנות המקרא, ואילו ישעיה זנה (Sonne) החליף את קאסוטו במכינה. קאסוטו לימד באופן קבוע גם דקדוק והלכה.⁴⁷ ביוני 1914 קיבל עליו את תפקידו של חיות גם במכון להשכלה גבוהה, כשהתמנה שם למורה לעברית.⁴⁸

בשנות ההוראה הראשונות שלו היה העיסוק של קאסוטו בחקר המקרא שולי למדי; הוא עסק בדרך כלל בשאלות ספציפיות, אך מעולם לא בסוגיות רחבות היקף ובעיקר לא בכאלה הקשורות לתורה. את המאמר המדעי הראשון שלו, שפורסם בין 1911 ל-1913, הקדיש להשוואה סגנונית וצורנית בין ישעיה השני לספרי נביאים אחרים.⁴⁹ אחרי מאמר זה פרסם בין 1912 ל-1917 עוד

.....
⁴⁶ .La Settimana Israelitica, 19. 4. 1912, pp. 3-4.

⁴⁷ .Collegio Rabbinico Italiano, Quinta relazione, pp. 9, 19-21. זנה נולד במושצ'יסקה (Mościska) שבגליציה-פולין, האימפריה האוסטרו-הונגרית, ב-26 ביוני 1887 ונפטר בסינטינאטי, אהויו, ב-27 בנובמבר 1960; ראו Angelo M. Piattelli, "Repertorio biografico dei rabbini d'Italia 1960", Seconda edizione rivista e aggiornata, nel sito: <http://www.angelopiattelli.com/#!articles/crig> (המהדורה הראשונה ראתה אור ב-185-256 [2010], pp. 1-2 [RMI 76]).

⁴⁸ .Levi. Gabriele Rigano, "Aspetti della cultura ebraica italiana nella prima metà del '900. Della Vida, Cassuto e Zolli sulla cattedra di Ebraico della 'Sapienza'" *Quaderni di Diritto e Politica Ecclesiastica* 1 (April 2009), p. 177.

⁴⁹ .RI VIII (1911), "Sui rapporti formali e stilistici del Deuterioisaia con altri autori biblici", pp. 1-13. Zatelli, "Umberto Moše Dawid" .pp. 191-214, IX (1912), pp. 81-90, X (1913), pp. 1-13. .Cassuto", p. 51.

חמישה מאמרים, כולם באותו נושא.⁵⁰ קאסוטו, על כל פנים, התעניין מאוד במקרא כבר מגיל צעיר, אלא שהדרך אל הבשלת משנתו המדעית בתחום זה העסיקה את מחשבותיו זמן רב, כמו שסיפר פעמים רבות לעמיתו טור-סיני.⁵¹ בתחילה, מסיבות בעלות אופי פסיכולוגי ומכאלה הקשורות למעמדו כרב וכמרצה בבית המדרש, העדיף קאסוטו שלא להתמודד ישירות, בוודאי לא בפומבי, עם נושאים שקשורים לחיבור התורה ולתיארוך שלה בדרך שאינה עולה בקנה אחד עם המסורת הרבנית. גיסו א"ש הרטום, חברו לספסל הלימודים, העיד בעניין זה:

בתקופה ראשונה זו של פעילותו קאסוטו לא הראה בגלוי עניין מיוחד בחקר המקרא [...] אבל הוא היה, גם אז, חוקר מעמיק ומתמיד של תורת ישראל. ויעידו על כך לא רק תורתו [...] אלא גם ספר תנ"ך בעברית שנשא איתו תמיד ושכתב בו, בכתב ידו הקטנטן שכמעט איש זולתו לא פֶענח, כל מחשבה, כל הערה, כל פירוש שעלו בראשו בקשר לטקסט המקראי. ספר התנ"ך הזה, המלא בהערותיו האישיות והפרטיות, הוא הגרעין הראשון שממנו התפתחה עבודתו הענפה והפורייה של קאסוטו בחקר המקרא. ואם קאסוטו – שהתחנך על לימוד התורה משחר ילדותו, כפי שהיה נהוג במשפחות היהודיות האיטלקיות שומרות המסורת, שלאחת מהן השתייך – רתם את כישוריו המדעיים לשירות חקר המקרא רק בשלב מאוחר יחסית, אני סבור שהסיבות לכך היו בעיקרן סיבות פסיכולוגיות. [...] הוא חונך [...] ללמוד תורה באופן מסורתי טהור, ואז עבר למחקר ביקורתי של המקרא, שבו היה לו למורה אותו אדם יוצא דופן

50. ראו קאסוטו-זלצמן "המפעל המדעי של משה דוד קאסוטו", מס' 1-2, 70-72 (פריט מס' 1 U. Cassuto, "L'ashgara nella Bibbia", *Giornale della Società*; ["L'ashgarà nella Bibbia"] *Asiatica Italiana*, XXV (1912), pp. 151-166.

51. טור-סיני, "האיש ודרכו במדע", עמ' 6-8.

בחוכמתו ובבקיאותו, החוקר הדגול של כל תחומי החוכמה היהודית, הלוא הוא הירש פרץ חיות.⁵²

במאי 1922, בעקבות פטירתו של מרגליות (פורים 1922), מונה קאסוטו למנהל "זמני" של בית המדרש לרבנים האיטלקי, ובתחילת יולי מונה לרב הראשי של פירנצה.⁵³ לפי דעתם של כמה ממנהיגי הקהילה, הבחירה בקאסוטו לא הייתה מוצלחת או מבטיחה במיוחד, בגלל אופיו הנעים והנוח, שלא התאים לתפקיד. ואף על פי כן, במשך שלוש שנים עסק בד בבד הן בעבודתו הרבנית המחייבת הן במחקר, מצב מאתגר מבחינה פסיכולוגית, שבו חילק את עיתותיו ואת מרצו בין שני עיסוקים מועדים להתנגשות. ואולם עתידו של בית המדרש לרבנים היה יקר לליבו במיוחד, וכשניסה אנג'לו סְצ'רדוטי (Sacerdoti), הרב הראשי של רומה, לאחד את בית המדרש של פירנצה עם זה שבליורנו ולהעבירו לשם, קאסוטו התנגד בתוקף, וכתב לעמיתים, לידידים ואף לאלבוגן:

ד"ר סְצ'רדוטי מרומה, שכידוע לכבודו די מירר את חייו של מורנו המנוח זצ"ל בהתנגדות לדעותיו, מבקש להתנגד לו אפילו אחרי מותו. אין הוא רוצה אלא להרוס את בית המדרש האיטלקי לרבנים.⁵⁴

קאסוטו, בעיצומה של קריירה אקדמית משגשגת, אחרי שכבר זכה לכבוד ולהערכה כחוקר היהדות האיטלקי הטוב ביותר, מונה ב־10 ביוני 1923 לחבר בחברה הקולומברית של פירנצה (האקדמיה הטוסקאנית למדעים ולמדעי

.....
52. E. S. Artom, "Umberto Cassuto", p. 455.

53. אומברטו קאסוטו אל נשיא בית המדרש לרבנים האיטלקי, 12 במאי 1922, ארכיון קאסוטו, b. 03 356 (המקור באיטלקית); Collegio Rabbini Italiano, *Sesta relazione*, Firenze: tip. ; Galletti & Cassuto, 1923, pp. 8-9; ראו גם מאמרה של ליונלה ויטרבו הערה 12.

54. קאסוטו אל אלבוגן, 8 במרץ 1923, ארכיון מל"ב, אוסף כתבי יד מס' 110 (איסמר אלבוגן). ראו גם Angelo M. Piattelli, "Rav David Prato, una vita per l'ebraismo", *RMI* 79, 1-3 (January-December 2013), pp. 134-139, esp. 136 and note 88.

הרוח).⁵⁵ בשבועות שבהם הלך והשתכנע ששני תפקידיו, כס הרבנות והתפקיד באוניברסיטה אינם עולים בקנה אחד, הוא הרצה באגודה לקידום המוסר והדת (*Associazione per il progresso morale e religioso*) בפירנצה על "התנ"ך והיהדות המודרנית".⁵⁶ הטקסט, שנדון לא מכבר על ידי גבריאֵלה ריגאנו, יכול להיחשב כגילוי הדעת של קאסוטו על התפקיד של לימודי המקרא בעולם המודרני.⁵⁷ קאסוטו סבר שהיהדות הייתה נתונה בעת ההיא במשבר עמוק, ולכן מן ההכרח למצוא דרכים חדשות כדי לחזק ולחדש אותה:

משבר חדש נורא מסכן היום את היהדות. הדור שלנו, שחי עכשיו את המשבר הזה, אינו יכול לתפוס אל נכון את טיבו האמיתי ואת היקפו של המשבר הזה, שאת פתרונו איננו יכולים לצפות במדויק, אבל זהו משבר חמור מאוד ומסוכן מאוד. [...] זהו משבר פנימי, משבר של תמורה פנימית עמוקה עד מאוד. היום נשקפת סכנה גדולה לעצם קיומה של התלמודיות, שהייתה הבסיס של חיי היהודים במשך אלפיים שנה. [...] אני מאמין שאורחות החיים המסורתיים של היהדות אינם יכולים להיעלם ואינם צריכים להיעלם; אבל בלי לסטות מעקרונותיהם הבסיסיים הם יכולים והם צריכים להשתנות בכמה מסממניהם. [...] ויותר משיש לשנות את כללי ההתנהגות החיצוניים יש לשנות את דרך המחשבה, לעשותה שוב חופשית כמו שהייתה בימי קדם, כי בימינו אין היא יכולה להיות כבולה לתפיסות דוגמטיות או דוגמטיות למחצה שהתעצבו במאות הקודמות של ימי הביניים. כאשר תצליח היהדות לחדש ולחזק את אורחותיה העתיקות וליצור צורות חדשות של מחשבתה, ייפתר המשבר והיהדות תינצל.

.....
55. ארכיון קאסוטו, 8 01 b.

56. קאסוטו נשא הרצאה זו ב־2 במרץ 1924.

57. Rigano, "Aspetti della cultura ebraica italiana", pp. 181-182.

(3) V. a. b. 3.

(4) come mai, l'ho di soprano fatto in Abramo? Per la gran bellezza del racconto e il suo merito del cap. 12/1/2/3/4/5/6/7/8/9/10 il verso come intendere qui le idee di numero e più notate da altri più affini con il verso, solo l'ho di fatto nel cap. 10, la prima. Così allo stesso modo

CAP. 26. בראשית תולדת נח

אלוהים: וְנֹחַ בְּאֶרֶץ חֹזֵה וְאֵלֶיהָ עָמְדָה וְאָבְרָחָם בֶּן-לְוִי וְיִזְרְעֵל
אתו את כל-הארצות האל והקמתי את-השבועה אשר

נשבעתי לאברהם אביה: והרבתי את-זרעך בכוכבי שמים ונתתי לזרעך את כל-הארצות האל והתברכו בזרעך

כל גווי הארץ. עקב אשר שמע אברהם בקולי וישמר ה

משמרתו מצותי הקומי ותורתו: וישב יצחק בגרר: וישאלו

אנשי המקום לאשתו ויאמר אחתי הוא פי ירא לאמר אשתי

פון הרגני אנשי המקום על-רבקה כרסובת כרסובת מראה הוא:

יהיה פי ארכולו שם הימים וישקף אבימלך מלך פלשתים

בעד החלון וירא והנה יצחק מצחק את רבקה אשתו:

ויקרא אבימלך ליצחק ויאמר אך הנה אשתך הוא ואיך

אמרת אחתי הוא ויאמר אליו יצחק פי אמרתי פון-אמות

עליה: ויאמר אבימלך מה-זאת עשית לנו כמעט שכב אתך

העם את-אשתך והבאת עלינו אשם: ויצו אבימלך את

כל-העם לאמר הגיע באיש הזה ובאשתו מות וימת: ויזרע

יצחק בארץ הזאת וימצא בשנה ההוא מאה שערים ויברכהו

יהוה: ויגדל האיש וגדל הלוד וגדל עד כרנדל מאד:

ויורלו מקנה-צאן ומקנה בקר ועבדה רבה ויקנאו אתו

פלשתים: וכל-הבארות אשר חפרו עבדי אביו בימי אברהם

אביו סתמום פלשתים וימלאום עפר: ויאמר אבימלך אל-

יצחק לד מעמנו כרעצמת ממנו מאד: וילך משם יצחק

ויחן בגרר וישב שם: וישב יצחק ויחפר ואת-בארות

המים אשר חפרו ביומי אברהם אביו וסתמום פלשתים

אחתי מות אברהם ויקרא להן שמות בשמות אשר-קרא

להן אביו: ויחפרו עבדי-יצחק בגחל וימצאו-שם באר מים

חיים: וירבו רעי גרר עס-רעי יצחק לאמר לנו המים ויקרא כ

שם-הבאר עשק פי התעשקו עמו: ויחפרו באר אחרת

וירבו גם-עליה ויקרא שמה שטנה: ויעתק משם ויחפר

באר אחרת ולא רבו עליה ויקרא שמה רחבות ויאמר פי

עמה הרחוב יהיה לנו ופרינו בארץ: ויעל משם באר

שבע: וירא אליו יהוה בצללה ההוא ויאמר אנכי אלהי

אברהם

Handwritten marginal notes in Hebrew and Latin script on the left side of the page, including references to other biblical passages and commentary.

Handwritten marginal notes in Latin script on the right side of the page, providing commentary and references to other works.

(1) cf. v. 2. (2) cf. v. 116; altrimenti per l'anno al cap. 116.
 (3) de hoc facit. - *postquam* non dicitur ad hunc modum, sed dicitur ad hunc modum, ut dicitur in Genesi 22, 23. *postquam* non dicitur ad hunc modum, sed dicitur ad hunc modum, ut dicitur in Genesi 22, 23. *postquam* non dicitur ad hunc modum, sed dicitur ad hunc modum, ut dicitur in Genesi 22, 23.

GENESIS, CAP. 26, 27. כו כז

אברהם אביד אליהו פראתה אנכי וברכתה והרבותי
 כה את דעה בעבור אברהם עברי: ויבן שם מזבח ויקרא
 בשם יהוה ויששם אהלו ויכרושם עבדי יצחק באר:
 ואבימלך הלך אליו מגדר ואתות מרעהו ויכל שר צבאו:
 ויאמר אלהם ויצחק מדוע באתם אלי ואתם שנאתם אתי
 ותשלחוני מאתכם: ויאמרו ראו ראינו כרהיה יהוה ו
 עמד ונאמר תהי גא אלה בינותינו בינותו ובינה ונברתה
 ברית עמך: אסתעשה עמנו רעה כאשר לא ננעוד
 וכאשר עשינו עמך רק טוב ונשלחה בשלום אתה עתה
 ברוד יהוה: ונעש להם משתה ויאכלו וישתו: וישפיומו
 בפקר וישבעו איש לאחיו וישלחם ויצחק וילכו מאתו
 בשלום: ויהי ויום ההוא יבאו עבדי יצחק ויגדו לו על-
 אדות הבאר אשר חפרו ויאמרו לו מצאנו מים: ויקרא
 אתה שבעה על-פן שסחעיר באר שבע עד היום הזה:
 ויהי עשו ברארבעים שנה ויגח אשה את-
 יהודית בת בארי החתי ואת בשמת בת אילן החתי:
 לה ויהיו מרת רות ליצחק ולרבקה:
 כו

Handwritten notes in the left margin:
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34

ויהי כרזן ויצחק ותכהיו עינו מראת ויקרא את-עשו ו
 בנו הגדל ויאמר אליו בני ויאמר אליו הנני: ויאמר הנח-
 גא וקנתי לא ידעתי יום מותי: ועתה שא-גא כלד תלד
 וקשמה וצא השדה וצודה לי צודה: ועשה-לי מטעמים
 כאשר אהבתי והביאה לי ואכלה בעבור תברכה בפני-
 ה בטרים אמות: ורבקה שמעת בדבר ויצחק אל-עשו בנו
 וילד עשו השדה לצוד צוד להביא: ורבקה אמרה אל-
 יעקב בנה לאמר הנח שמעתי את-אביד מדבר אל-עשו
 אביד לאמר: הביאה לי צוד ועשה-לי מטעמים ואכלה
 ואברכה לפני יהוה לפני מותי: ועתה בני שמע בקלי
 לאשר אני מצוה אתך: לד-גא אל-הצאן וקח-לי משם
 שני גדי עים טובים ונעשה אתם מטעמים לאביד כאשר
 יאהב: והבאת לאביד ואכל בעבר אשר וברכה לפני

Handwritten notes in the right margin:
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34

v. 25. - נא וימ - XXVII. v. 2. פתח כחתנה v. 3. תורה ה

ARC. 4° 1787 02 72 ספררייה הלאומית, מחלקת הארכיונים, ארכיון משה דוד קאסוטו, 1877

המסמך הזה מעניין מאוד בשל מקוריותו, ומכמה בחינות הוא אפילו מפתיע, כשמביאים בחשבון שהדברים נשמעים מפיו של רב אורתודוקסי, שהיה בעת ההיא הרב של פירנצה ועמד בראש המוסד שהיה אמור לעצב את הרבנות האיטלקית. יש לציין במיוחד את תחושת המשבר לכאורה של היהדות העולמית שקאסוטו מזהיר מפניו, ואף יותר מכך את הביקורת המוסווית על ה"תלמודיות", ובעקבותיה את ההצעה לשינוי "אורחות החיים המסורתיים של היהדות", גם אם רק את "סממניהם", שאינם מפורטים, ואת ההצעה לבטל "תפיסות דוגמטיות ודוגמטיות למחצה". מקורית ומעניינת, על כל פנים, גם הצעתו של קאסוטו לפתרון המשבר הפנימי – לחפש ראשית לכול מקור השראה חדש:

אני מאמין באמונה שלמה שהיהדות תיוושע גם הפעם בזכות התורה. התורה הצילה את עם ישראל במשבר הראשון שלו; הצילה אותו במשבר השני; ואין ספק שתציל אותו גם במשבר השלישי הקשה הזה. ההכרה היהודית החדשה, ההכרה של היהדות המודרנית, תצטרך להתעצב מתוך חזרה אל התורה ולאורה. [...] היהדות המודרנית עדיין לא מצאה את דרכה רק משום שעדיין לא מצאה את פרשנותה החדשה לתורה; והיא עדיין לא מצאה אותה כיוון שאינה לומדת תורה די הצורך.

לפיכך חוקר התורה היהודי יכול וחייב לקבל עליו תפקיד מהותי בעולם המודרני:

להוביל את הבנייה מחדש של המשמעות ההיסטורית של התורה: זו המשימה המוטלת על חוקרי היהדות החדשה; להחדיר להכרתנו את הערך הזה של התורה שנברא מחדש: זו המשימה שמוטלת על ההמונים הנמנים עם היהדות החדשה [...] משום שהיהדות, לפחות איך שאני מבין אותה, אינה צריכה להיות

כבולה על ידי שום דוגמה, על ידי שום תאוריה שנכפתה עליה מכוחה של סמכות כלשהי; עליה להניח לתבונה לבדה להראות לה את דרכה.

ולבסוף נדרש קאסוטו ללב ליבה של הבעיה – שאלת תפקידו של משה בכתיבת התורה, שתעמוד לימים במוקד הביקורת החריפה שיתחיל להטיח בו אלפונסו פאצ'פיצי':

אותה שאלה שהעיקה על מצפונם של היהודים האורתודוקסים יותר מכל שאלה אחרת, כלומר שאלת היותו של משה מחברה של התורה, אשר דווקא משום שדומה היה שהיא מעיקה על המצפון היהודי, נרתעו בדרך כלל חוקרי היהדות מן העיסוק בה, [שכן] העדיפו שלא להסתכן בים סוער כל כך בשל החשש שיראו את אמונתם היקרה ביותר שוקעת במצולות – שאלה זו שוב לא תהיה מפחידה כל כך כאשר נהיה בקיאים בתורה ובפירושה במידה שאני סבור שאנו צריכים להיות בקיאים בהם היום ומחר. הערך הרוחני של התורה, של תעודה נעלה זו של הדתיות האנושית, טמון במה שהוא כשלעצמו; הוא נובע מהתוכן הרעיוני של הספר ומהשפעתו על החיים הדתיים ועל החיים המוסריים של בני האדם. כדי לאמוד נכונה את ערכו של הספר ולהבין את משמעותו במלואה, מן הראוי לדעת מתי נכתב, איך נכתב, על ידי מי נכתב. [...] אם התלמוד מייחס את התורה, מלבד הפסוקים האחרונים, למשה לבדו, מבחינת היהודי המודרני אין זאת אומרת אלא שברגע היסטורי מסוים של היהדות רווחה בקרב נציגיה הרשמיים הדעה שמשה הוא המחבר היחיד של חמשת חומשי התורה, ואין בכך כדי להגביל את ההגות בימינו או כדי לשוות לדעה הזאת אופי של הוראה דוגמטית. אני מאמין שעל

כל חוקר יהודי לעמוד על זכותו – ובעצם למלא את חובתו – לחקור בחופשיות את שאלת חיבור התורה ולנסות לפתור אותה, כלומר להגיע לחקר האמת, תהא אשר תהא.

במאי 1924 נבחר ועד חדש לניהול בית המדרש לרבנים האיטלקי, בין היתר כדי לגבש מתכונת חלופית חדשה של לימודי התלמוד. יושב ראש הוועד החדש היה אלפונסו פאצי'פיצי, וגם קאסוטו עצמו הצטרף לוועד, מתוך כוונה ליישם תוכנית רחבת היקף של רפורמה מבנית וחינוכית. התוכנית לא עלתה יפה, וגרמה להתפטרותם של חברי הוועד בזה אחר זה ולבסוף גם להתפטרותו של היושב ראש פאצי'פיצי ושל המזכיר דוד פראטו בפברואר 1927. ב־30 באוקטובר 1924, בעיצומו של האי־סדר שנוצר, התפטר קאסוטו מתפקיד הרב הראשי של פירנצה, והתפטרותו התקבלה באופן רשמי ב־24 בנובמבר.⁵⁸ בתחילת 1925, לאחר שהשתתף במכרז לקבלת משרה באוניברסיטה, מונה קאסוטו לפרופסור "לא קבוע" לשפה ולספרות עברית באוניברסיטה של פירנצה החל מ־16 בפברואר. מינויו אושר סופית בפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה בנובמבר 1927.⁵⁹ בשל המשרה החדשה באוניברסיטה נאלצה מועצת הקהילה לוותר על הרב הראשי שלה, וקאסוטו, שהסכים לשמש יועץ רבני עד 30 ביוני 1925, גמר אומר בליבו לעזוב את הרבנות בתאריך היעוד⁶⁰ ועזב בו בזמן גם את ניהול בית המדרש לרבנים.

קאסוטו היה חופשי סוף סוף לחזור אל לימודיו ואל ומחקריו. תוכניות הלימודים האוניברסיטאיות עודדו אותו ללכת בדרכו של חיות, וברוח המסורת של אוניברסיטת פירנצה להתעמק בעיקר בלימודי המקרא:

.....
58. Piattelli, "Rav David Prato", pp. 134-139.

59. ארכיון קאסוטו, 6 01 b, Rigano, "Aspetti della cultura ebraica italiana", pp. 176-177.

60. Viterbo, "Cronache dal passato fiorentino: la difficile successione del Rabbino Margulies .60 (1920-1926)", *RMI LX*, 3 (September-December 1994), pp. 148-178, esp. pp. 158-159.

מתורתו של חיות ומחיבורים שקרא בנושא ביקורת המקרא השתכנע קאסוטו עד מהרה שהפירושים של המפרשים הגדולים של ימי הביניים [...] אינם יכולים לספק את צרכיו של החוקר המודרני. עם זאת, לא רצה להשתמש בשיטות המקובלות יותר של ביקורת המקרא, וגם לא היה מעוניין לקבל את המסקנות שאליהן הוליכו. זמן רב הוא למד אפוא בלי להתבטא בנושא, בציפייה שימצא את הדרך לחדש משהו שבאמת ישביע את רצונו. האהבה לטקסט המקראי והדחף האישי שהניע אותו לרתום לפרשנותו את כישוריו המדעיים ואת חובותיו כמורה באוניברסיטה, שהכריחו אותו לעסוק באופן מיוחד במקרא ובשאלות מקראיות, הניעו אותו לחפש דרכים חדשות.⁶¹

בשנת הלימודים 1925-1926 לימד קאסוטו באוניברסיטת פירנצה קורס על חיבור התורה ובאותן שנים פרסם את המחקר המקיף הראשון שלו על ספר בראשית, שהוקדש שלא במקרה להירש פרץ חיות.⁶² היה זה חיבור עשיר ומעמיק, שאפשר לראות בו עבודת הכנה שהושלמה רק ב־1934 עם פרסום ספרו *La Questione della Genesi* ובגרסתו העברית המאוחרת *ספר בראשית ומבנהו*,⁶³ שבו פרש בפעם הראשונה את משנתו בשאלת מקורות החומש וחיבורו. הוא התמודד אפוא גם עם שאלות רגישות, ביקר בתוך כך את השערת התעודות של גרף-ולהאוזן, והתווה דרך חדשה בביקורת הספרותית של החומש. לפי דעתו של קאסוטו, ספר בראשית הוא יצירה ספרותית אחידה ולא אוסף של טקסטים ממקורות שונים ומתקופות שונות, כפי שגורסת השערת התעודות. בספרו *ספר בראשית ומבנהו* הציע קאסוטו ניתוח קפדני מופתי, הבוחן את הטקסט מבחינה

.....
 61. E. S. Artom, "Umberto Cassuto", p. 456.

62. Zatelli, "Umberto Moše Dawid Cassuto", p. 52. Umberto Cassuto, "Studi sulla Genesi", *Giornale della Società Asiatica Italiana, new series*, I (1925-1926), pp. 193-239, 297-330.

63. Umberto Cassuto, *La questione della Genesi*, Firenze: Felice Le Monnier, 1934. לימים תורגם לעברית, ראו משה דוד קאסוטו, *ספר בראשית ומבנהו* (תרגום מאיטלקית מנחם הרטום), ירושלים: מאגנס, תש"ן.

סגנונית, לקסיקלית ופילולוגית ומוליך למסקנה שמחברו היה סופר אחד ברוך כשרונות מתקופת דוד המלך.⁶⁴

דומה שלא בלב קל החליט קאסוטו להיכנס לתחום המורכב והרגיש מבחינת השלכותיו התאולוגיות מייד עם פרישתו מהרבנות. בנאום שנשא בבית המדרש לרבנים בשלושים למותו של חיות ב־1927 הבליט קאסוטו את אומץ הלב שהיה כרוך בהחלטתו הנחושה של מורו ורבו להתעמק בלימודי ביקורת המקרא על אף התנגדותם של רבים מבני עמו:

הירש פרץ חיות זכה להיות אחד המעטים שהעזו לעסוק בחקר המקרא והצליחו לפרוץ נתיבות חדשות במדעי היהדות, בלכתם בנחישות ובאומץ ובתעוזה בדרך שהתוו החוקרים הפרוטסטנטים. התעוזה שלו לא נעמה לכולם, ופעמים רבות שבע מרורים בגללה; אבל אני מברך את תעוזתו ורואה בה מקור לא אכזב של תועלת לתודעה היהודית החדשה.⁶⁵

בהמשך דבריו, כמעט כדי להצדיק את עבודתו שלו בחקר המקרא ולהתגונן מראש מפני הביקורות הצפויות, הכריז:

וגם אם נכון שהיום, למרבה הצער, הרוב מתנגד לדרך שחיות הלך בה בבטחה, אני סמוך ובטוח שהעתיד לצידו. מחקר היסטורי שמבקש לבחון את הדפים האלה מעבר לפרשנויות מאוחרות שניתנו להם כדי לעמוד על המשמעות המקורית הקדומה שרצו לתת להם כותביהם, לא זו בלבד שלא יגרע כהוא

.....
⁶⁴ E. S. Artom, "Umberto Cassuto", pp. 456-457. על השערת התעודות ראו Alexander Rofé, *Introduzione alla letteratura della Bibbia ebraica*, Brescia: Paideia, 2011, vol. I, pp. 34-130. על הסתייגויותיו של קאסוטו ראו שם, עמ' 113-121. לגישה ביקורתית יותר כלפי קאסוטו ראו Schwarz, "La critica del Pentateuco", pp. 429-463.

⁶⁵ Cassuto, "Hirsch Perez Chajes", p. 221.

זה מיראת הכבוד שבה אנחנו מתייחסים לתנ"ך ומן הערך הדתי שאנחנו מייחסים לו, אלא אף יחזק אותם. ככל שיקרב אותנו המחקר הזה אל האמת שהוא מבקש לגלות, כך יקרב אותנו אף יותר להכרת המחשבה המקורית האותנטית של המורים הקדומים של עם ישראל. היכרות זו, המדויקת יותר והישירה יותר, היא המטרה שאליה כוונה התעוזה של הירש פרץ חיות בחקר המקרא.⁶⁶

לאחר שסיים לשרטט את דיוקנו של צבי פרץ חיות איש המקרא, דווקא במקום מושבו של בית המדרש לרבנים, כמעט כמעשה משחרר, הכריז בפומבי על הזדהותו העמוקה עם מורו ורבו:

אני חושב שאת הכבוד הגדול ביותר לזכרו של מורי ורבי אני יכול לחלוק בהכרזה שרציתי להעז, ואכן העזתי, לדבר מעל הבמה הזאת באומץ לב גדול אף יותר מאומץ הלב שבו העז לדבר הוא עצמו.⁶⁷

ב־1927, עם בחירת מועצת המנהלים החדשה של בית המדרש, הוזמן קאסוטו ללמד בקורס העליון, לשמש כממונה על הוראת מקצועות המקרא ולהיות חבר בוועדה הפדגוגית. לפי הצעתו הוחלט לצמצם במידה ניכרת את לימודי התלמוד. מצבו של בית המדרש לרבנים, שהיה נתון במשבר עמוק, נשאר ללא שינוי כחמש שנים, עד שהועבר לרומה בספטמבר 1933.⁶⁸ הזמנתו של קאסוטו לאוניברסיטת רומה הסירה את המכשול העיקרי שמנע את העברת בית המדרש לרבנים לעיר הברירה, אבל נסיבותיה היו מצערות ומביכות. ג'ורג'ז' לוי דֵלָה וידה, פרופסור לעברית ולשפות שמיות מושוות באוניברסיטת לה ספיינצה

.....
66. שם, עמ' 222.

67. שם, שם.

68. Piattelli, "Angelo Sacerdoti", pp. 87-88; Idem, "Rav David Prato", p. 137.

ברומה, סירב להישבע אמונים למשטר הפשיסטי וסולק ממשרתו בתחילת ינואר 1932. קאסוטו, שנשבע אמונים למשטר, הסכים להחליף את חברו ועמיתו דֵלָה וידה בנובמבר 1932. כך נקרתה לרב הראשי של רומה אנג'לו סֶצֶ'רדוטי ההודמנות להגשים סוף סוף את חלומו ולבקש להעביר את בית המדרש לרבנים מפירנצה לרומה.⁶⁹

לרגל מינויו של קאסוטו לפרופסור לעברית באוניברסיטה של רומה הקדיש לו אלפונסו פאצ'פיצ'י מאמר שפרסם בכתב העת *ישראל*. המאמר כלל ביקורת אלגנטית על קאסוטו, גם אם המחבר לא נקב בשמו.⁷⁰

פאצ'פיצ'י פתח בהתקפה על אחת מהכרזותיו של קאסוטו בנואם שנשא ב־1924:

חופש המחשבה המהולל ב"יהדות", העצמאות מן ה"דוגמה", הוא מיתוס שהופץ בתום לב, מתוך הכוונות הטהורות ביותר, לצורך האפולוגטיקה בתקופות של רציונליזם.

בהמשך סקר את עמדותיהם של החילונים ושל האורתודוקסים בשאלת הדוגמות ביהדות והתעכב על עמדתם של חסידי ה"אורתופקסיה", ובהם כמובן קאסוטו עצמו:

דעה זו של רבים, שמאמינים שהשחרור מ"עול התורה" יאפשר להם לשחרר את מחשבתם האישית מכבלי הדוגמה, רווחת גם אצל אחדים מן המשתייכים לקיצוניות הנגדית, המוכרים היום בשם האומלל "אורתודוקסים", הדוגלים בשמירה קפדנית של התורה כולה ועושים זאת בפועל, מתוך שהם מקבלים כהנחה

69. רקטור האוניברסיטה של רומה אל קאסוטו, 21 בנובמבר 1932; במכתבו מצטט הרקטור את הודעת משרד החינוך אליו מ־9 בנובמבר בדבר ההעברה, ארכיון קאסוטו, b. 03 373. ראו גם Zatelli, "Umberto Moše Dawid Cassuto", pp. 5-55; Rigano, "Aspetti della cultura ebraica italiana", pp. 187-189; Piattelli, "Angelo Sacerdoti", pp. 88-92.

70. Alfonso Pacifici, "Al di là della logica", *Israel*, 27.11.1932, pp. 7-8.

מוקדמת הכרחית [...] את העיקרון שהתורה כולה, כמו שהיא לפנינו היום, מילה במילה, אות באות, ניתנה למשה משמיים בצורה שאפשרה לו להעלות אותה על הכתב מבלי להוסיף דבר סובייקטיבי משלו. לעמדה זו מתנגדת העמדה [...] שבגרמניה נקראת לפעמים "אורתופרקסיה" (התנהגות הולמת) כדי להבדיל אותה מה"אורתודוקסיה" (מחשבה הולמת). [האורתופרקסיה] שוללת את העיקרון של ההתגלות המילולית, ודאי וודאי כעיקרון מחייב לכול – לאמיתו של דבר היא אף שוללת את האפשרות שעיקרון תאולוגי כלשהו מחייב את הכול – היא מכירה בערך האלוהי של התורה, אבל לעומת זאת היא דוגלת בשמירה קפדנית של התורה כולה ועושה זאת בקפדנות לא פחותה מזו של ה"אורתודוקסים".

אלא שלפי דעתו של פאצ'יפיצי, אי אפשר להתמיד בהתנהגות כזאת לאורך ימים:

הדבקים בעמדה המניחה את הכרחיות העיקרון שהתורה כולה, אות באות, נתגלתה [למשה], טוענים מנגד כי בהיעדרו של עיקרון מוצק שיפיח בה רוח חיים, בשמירת המצוות שלכם, שמושלתת כל כולה על משמעת קרה, לא תהיו מסוגלים להנחיל לצאצאיכם אפילו את שמירת המצוות שלכם.

לקראת סיום קרא לקאסוטו בברור, אף שלא ציין את שמו, לשקול את התנגדויותיו:

היומרה הזאת לחופש המחשבה בד בבד עם כפיית המעשה אינה אלא אשליה: הדואליות הזאת בין מעשה למחשבה היא אבסורדית מבחינה פסיכולוגית [...] מבחינה לוגית, ואולי גם מבחינה מוסרית [...] האדישות הזאת כלפי ההנחות

המוקדמות התאורטיות שלו [...], שיש להן משמעות אוניברסלית, כגון קבלה או אי־קבלה של ההנחה שהתורה נגלתה [למשה] מילה במילה מן האל עצמו, או שנכתבה בידי אנשים חכמים אולי אפילו אלפי שנים לאחר מכן. הגיע הזמן להביא בחשבון את ההתנגדות הזאת.

ולבסוף סיכם את דבריו בנימה מיסטית ונבואית והזכיר שלפי המסורת, כל בני ישראל, גם בני הדורות הבאים, היו נוכחים בהר סיני בזמן מתן התורה. ואכן, לפי דעתו של פאצ'פיצ'י, כל היהודים, גם הליברלים או חסרי האמונה שבהם, משמרים בתת־המודע שלהם את הזיכרון הנסתר של התגלות האל:

תחת כובד משקלם של מבני־העל של ההיגיון, שלעיתים קרובות מאוד מסתירים את האמת העמוקה שלנו, אנחנו נשארים, למרות הכול, אלה שבהקשבה לאבותינו שומעים את קולו של האל, אלה שאמורים להגשים בְּבָנֵינוּ – בבנים שאולי רחוקים מאיתנו אבל נוכחים בנו, בבני בנינו – את ההבטחה "וְנִבְרָכְכוּ בְּךָ כָּל מְשֻׁפָּחֹת הָאֲדָמָה".

כך הוא הסביר את חוסר הקוהרנטיות המהותי של חסידי האורתופרקסיה, אשר בלי להכיר את הסיבה היסודית לדרך הפעולה שלהם, רק מקשיבים לאמיתו של דבר "לרגישות הפתוחה לאמיתות התת־קרקעיות של נפשם". הוא חתם את המאמר בקריאה לכל היהודים להטות אוזן "לרחש המסתורין האינטימי" ו"לאמת שלא תימחה של דבר האל, שחי במעמקי נשמתו של כל אחד מאיתנו", כדי "לחזור אל אור ההכרה".

ההוראה בבית המדרש לרבנים של רומה (1933-1939) ו"מקרה קאסוטו" (Il caso Cassuto)

בדצמבר 1933 פתח קאסוטו את שנת הלימודים הראשונה של בית המדרש לרבנים האיטלקי במקום מושבו החדש ברומה, בעודו שומר לעצמו את משרת ההוראה בתנ"ך, בהיסטוריה יהודית ובדקדוק עברי וארמי. ואולם המנהל אנג'לו סֶצ'רדוטי כבר הביע לפני כן את הסתייגותו מהוראת המקרא על ידי קאסוטו.⁷¹ סֶצ'רדוטי היה תמים דעים עם פאצ'יפיצי, שסבר כי לימודי ביקורת המקרא, שחיות ומרגליות הביאו לפירנצה ושקאסוטו המשיך בדרכם ברומה, גם אם נלוותה אליהם "שמירה אדוקה של מצוות התורה", יכולים ליצור את הרושם "שקבלה קונקרטיית מלאה של התורה יכולה בהחלט לעלות בקנה אחד עם השלילה בפועל של מסירתה במלואה בהתגלות משמיים – דבר שמבחינה פסיכולוגית איננו אפשרי לאורך זמן".⁷² בשנים הראשונות הוא לימד בבית המדרש את הנביאים ואת הכתובים ונמנע מהוראת התורה, אבל אחרי מותו של סֶצ'רדוטי ב-1935 החזיר קאסוטו לתוכנית הלימודים של שנת 1936-1937 את "הקריאה והלימוד המפורט של ספר בראשית" ושל שאר חומשי התורה.⁷³

71. די סיניי, "משה דוד קאסוטו", עמ' 83 והערה 36; Adonella Cedarmas, *La Comunità Israelitica di Gorizia (1900-1945)*, Udine: Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, 1999, p. 82; Rigano, *Il caso Zolli*, pp. 110-111.

72. Alfonso Pacifici, "Considerazioni sulle comunità separate, l'unità d'Israele e le comunità ebraiche d'Italia", in Umberto Nahon (ed.), *Scritti in memoria di Sally Mayer (1875-1953). Saggi sull'Ebraismo Italiano*, Gerusalemme-Milano: Fondazione Sally Mayer-Scuola Superiore di Studi Ebraici, 1956, pp. 299-300. לדעתו של פאצ'יפיצי, הרבנים שהתחנכו בבית המדרש לרבנים האיטלקי בפירנצה נקלעו לעמדה של סתירה פנימית עמוקה, שקל למצוא בה, לדבריו, את ההסבר לחולשתה של הרבנות באיטליה בדורות האחרונים.

73. ראו המחברות המכילות את תוכניות הלימודים ואת רשימת השיעורים שהעביר קאסוטו בבית המדרש בשנים 1933-1939, ארכיון קאסוטו, b. 02 147. ראו גם את עדותו של אאוגוסטו סגרה Augusto Segre, *Memorie di vita ebraica*, Casale Monferrato-Roma-Gerusalemme: Roma, Bonacci, 1979, pp. 161-162. המצוטטת במאמרה של אידה זטלי בהערה 12. בין השאר פרסם קאסוטו מאמר על "בריאת העולם בבראשית" בשנתון של בית המדרש לרבנים האיטלקי שבעריכתו, ראו Umberto Cassuto, "La creazione del mondo nella Genesi", *Annuario di Studi Ebraici* 1 (March 1935), pp. 9-47.

בסוף שנת הלימודים הראשונה פרסם קאסוטו את יצירת המופת שלו, ספר בראשית ומבנהו. הספר, שראה אור באוגוסט 1934, הוא חיבור תובעני, ממוסמך היטב, הכולל 429 עמודים (בעברית 360). קאסוטו בוחן בו בדקדנות את הבעייתיות העולה מן הנוסח העברי של ספר בראשית ותוקף בכישרון רב נקודה אחר נקודה בהשערת התעודות בקשר לעריכת ספרי החומש (של הפרשנים הפרוטסטנטים). באמצעות ניתוח מדוקדק – בלשני, סגנוני ולקסיקלי – והתעמקות בבחירת שמות האלוהות, בסתירות הפנימיות ובטקסטים המורכבים והמקבילים, קאסוטו הגיע למסקנות מקוריות בתחום חקר המקרא העולמי. על סמך בקיאותו הניכרת בטקסט המקראי, בספרות הרבנית, בספרות הקלאסית היוונית והלטינית ובמקורות מהמזרח הקרוב הקדום שהיו ידועים בזמנו, קאסוטו שיער שספר בראשית נערך קרוב לוודאי בסוף ימי חייו של דוד המלך.⁷⁴ לבסוף סיכם את מחקרו ואמר באומץ:

הוא [מחברו ועורכו של ספר בראשית] היה בוודאי אמן ברוך כשרון עילאי, שידע לברור בתבונה מתוך המגוון הבלתי מוגבל של המורשת המסורתית את היסודות שיכלו לשרת בצורה ראויה את כוונתו, והוא ידע לחבר אותם בתוך מכלול הרמוני, וכך עיצב סיפור אחיד, בנוי על יסוד אורגאני ויציב. התאמה זו מתוך אחידות הייתה בוודאי דבר קשה ביותר, בגלל הריבוי המגוון של החומר ובגלל ההבדלים הרבים שבין מרכיביו. בכל זאת עלה הדבר יפה.⁷⁵

חיבורו זה של קאסוטו היה אפוא חשוב וחדשני, והוא התקבל בדרך כלל באהדה רבה בעולם המחקר, אם כי גם מבקרים לא חסרו. בלט בהם קרלו ברנהיימר (1877-1966) מליוורנו, שהקדיש ליצירה של קאסוטו ביקורת ארוכה

74. קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 330.

75. שם, עמ' 331.

ומפורטת מאוד, פולמוסית ועוקצנית; קאסוטו הגיב על הביקורת ופתח בכך
 ויכוח פומבי ארוך ביניהם.⁷⁶

גם כתב העת *La Rassegna Mensile di Israel* ייחד תשומת לב לחיבורו
 של קאסוטו ופרסם שתי ביקורות, שונות לגמרי בנימתן, בגיליון יוני-יולי 1935:
 האחת, נלהבת מאוד, של ישראל צולי,⁷⁷ והאחרת של אלפונסו פאצ'פיצי,⁷⁸ שעבר
 לירושלים שנה קודם לכן, שנשאה את הכותרת הפרובוקטיבית "מקרה קאסוטו".⁷⁸

קאסוטו היה אז בשיא הקריירה האוניברסיטאית שלו בבירת איטליה
 הפשיסטית ומונה זה עתה לחבר באקדמיה דיי לינצ'אי (Accademia dei
 Lincei),⁷⁹ האקדמיה הלאומית האיטלקית, אבל כמו שכבר קרה ב־1932, חברו
 פאצ'פיצי תקף אותו בפומבי, הפעם בצורה ברורה וישירה בהחלט, וכיוון את
 חיצו ביקורתו אל יצירת המופת שלו, שאך ראתה אור.

פאצ'פיצי, למרבה הסמליות, הגה בדברים וכתב אותם בחודש סיוון, שבו חל
 חג השבועות, חג מתן תורה. באופן דיפלומטי פתח את המאמר בשבחים ל"יופי
 הקלאסי" של הסגנון שבו כתב קאסוטו את המונוגרפיה שלו ובהגדרת "שפתו
 האופיינית של קאסוטו, עתירת שמות התואר, עשירה אבל מרוסנת להפליא, אין
 בה לא מילה אחת יותר מדי ולא מילה אחת פחות מדי, פרי עבודה בסבלנות

.....
 Carlo Bernheimer, "La questione della Genesi di Umberto Cassuto", *RSO XVI* (1936), pp. 307-336; Umberto Cassuto, "La mia Questione della Genesi", *ibid.*, pp. 337-374; Carlo Bernheimer, "Ancora la Questione della Genesi", *RSO XVII* (1938), pp. 453-456; Umberto Cassuto, "Ancora la mia Questione della Genesi", *ibid.*, pp. 457-459. לרשימת הסקירות האחרות שנכתבו על ספרו של קאסוטו ראו Cassuto, "La mia Questione della Genesi", pp. 364-365 והתכתובת שלו בארכיון קאסוטו, b. 02 54, בייחוד המכתב של מרטין בובר אל קאסוטו, 30 באוקטובר 1934, תשובת קאסוטו לבובר, 9 ביוני 1936, ולבסוף קאסוטו אל אדואר פול דורם 28 בנובמבר 1935. (Édouard Paul Dhorme)

77. Israel Zolli, "La teoria documentaria e la questione della Genesi", *RMI X*, 2-3 (1935), pp. 85-92. ראו גם מכתב של צולי אל קאסוטו, 10 בדצמבר 1934, ארכיון קאסוטו, b. 02 54.

78. Alfonso Pacifici, "Il caso Cassuto", *RMI X*, 2-3 (June-July 1935), pp. 93-99.

79. ראו כתב המינוי מ־15 ביולי 1935, ארכיון קאסוטו, b. 01 02.

אין קץ בשופין ובמפסלת". אחר כך המשיך באזהרה שהוא עומד לעסוק בספר שאינו קל לקריאה, שנכתב לקהל מדעי שכבר נמצא בסוד העניינים, ובאירוניה פלורנטינית דקה הזהיר את הקוראים מן השורה "לשמור מרחק".⁸⁰ הוא עצמו, על כל פנים, נדרש לספר הוזה רק כי מחברו היה היהודי קאסוטו.

קאסוטו, במאמץ כביר, הצליח להפריך את השערת התעודות, כתב פאציפיצי, אבל אחרי שעמד במשימה זו בתבונה ובאלגנטיות הוא לא השכיל "להוציא מהנחות היסוד האמיצות שלו את המסקנה הסופית המתבקשת", והיא שמחבר החומש אינו יכול להיות אלא "האל הכול יכול [...], ישירות, ללא תיווך זולת [...] ידו של משה, מעתיק נאמן מאין כמוהו". אבל "רבי משה דוד קאסוטו, שהעמיד את עצמו בשורה אחת עם מורינו ואבותינו", המשיך פאציפיצי, למרבה הצער, "לא הגיע למסקנה זו; אדרבה, הוא נשאר לצערנו הרחק – עוד (?) הרחק [ממנה]". בכך, לדברי פאציפיצי, הפך את המאמץ הארוך והמייגע של מחקרו לחסר כל תועלת. לאמת המדעית שחיפש קאסוטו בלימוד המקורות התנכיים יש לפי פאציפיצי "מקום משני צנוע בתחום שבו אפשר ליישם אותה, תחום נרחב מאוד ומתרחב, אבל מוגבל מעצם הגדרתו", שהוא תחום "הנתונים העובדתיים, שנתפסים על ידי החושים [...] [זו] אינה יכולה לתפוס את מקומה של האמת הטהורה הפשוטה, האמת שאין עליה עוררין, האמת שהיא לבדה יכולה להכריז את ודאותה דווקא מפני שאינה ניתנת להוכחה [...] האמת המדעית, אחרי שניסתה לשווא להתבונן [...] בעולם שאינו ניתן לתפיסה מדעית, נסוגה מרצונה ומתיישבת על כיסאה בענווה ובצייתנות [...] לנוכח תפארת האל האמיתי שאין לראות את דמותו".

פאציפיצי הזמין אפוא את קאסוטו לוותר על "כל חקירה שבהכרח היא חסרת בסיס, מתעתעת ומוליכת שולל, ובהכרח היא חילול קודש לנוכח הספר האחד והיחיד", והכריז כי הוא "משוכנע שהאמת הזאת חיה, שלמה, במעמקי תההכרה

.....
80. Pacifici, "Il caso Cassuto", pp. 93-94.

היהודית של אומברטו קאסוטו. הוא ציין כי "אישור לא הכרחי" לכך מצא בספר עצמו, כמו שמצא אותו גם בחייו הפרטיים וביהדות שידע להנחיל "לכל ילדיו בחינוכם היומיומי".

לסיכום דבריו הגדיר את האמת המדעית "אליל, הבל וריק", אשר "כמוהו יש להשמידה, כמוהו יש להכחיש אותה [...] ברצון", וקרא לקאסוטו להקשיב רק לדברו האמיתי של האל ולקדש את שם ה' בפומבי.

קאסוטו העדיף לחכות ולא להיגרר לוויכוח הפומבי, והמשיך ללמד תנ"ך באוניברסיטה ובבית המדרש לרבנים כאילו לא קרה דבר. מצב זה נמשך עד שדוד פראטו, שנעשה רבם של יהודי רומה בינואר 1937, מונה באותו חורף גם למנהל בית המדרש לרבנים. בעיני פראטו, כמו בעיני קודמו סְצָ'רדוטי, לא מצא חן שהוראת התנ"ך הופקדה בידי קאסוטו, והוא דיבר איתו על כך בגלוי.⁸¹ קאסוטו הצטער אך המשיך בפעילותו הפדגוגית, אם כי מתוך התחשבות בהערותיו של הרב פראטו, שהיה בדרך כלל תמים דעים עם פאציפיצי.

.....
 Angelo Piattelli, Mario Toscano, *Memorie di un rabbino italiano. Le agende di David Prato*. 81
 (1922-1943), Roma: Viella, 2022, p. 427

מורה למקרא בארץ המקרא ו"פרשת פאציפיצי"י

בסתיו 1938, בעקבות חוקי הגזע, סולקו מאוניברסיטאות איטליה כל המרצים היהודים ובהם גם קאסוטו, והוא פוטר ממשרתו ב־12 בדצמבר.⁸² באותו שבוע, כשמצבו הנפשי קשה במיוחד, והוא עומד לנסוע לארץ ישראל לאחר שהוזמן ללמד תנ"ך באוניברסיטה העברית בירושלים, כתב לפאציפיצי"י. הבושה וההשפלה חָכְרוּ לתקווה לחיים חדשים בארץ ישראל, שבה, כמו שנהג לומר, יהיה "מורה למקרא בארץ המקרא".⁸³

פאציפיצי היקר,

גם אני משוכנע שחובתנו היסודית כרגע היא התשובה, החזרה לאבינו שזנחנו ולתורתו שממנה רחקנו. בפורענויות שפקדו אותנו אני רואה – אני אומר זאת לכולם זה זמן רב – את העונש הצודק הראוי לנו על שהתרחקנו מדרך התורה, ובה בעת את האמצעי המחמיר אבל הנחוץ כדי להחזיר אותנו אל דרך הישר שממנה סטינו. על כל אחד מאיתנו לתרום בכל כוחו וככל יכולתו לחזרתנו אליה. ובהזמנה מירושלים אני רואה רמז של ההשגחה, הקוראת לי למלא את חלקי במשימה הקדושה הזאת. אל תחשוש שברצוני – חס ושלום – "לשתול" שם את רעיונות הגויים: אדרבה, עבודתי תוקדש כולה לעקירתם. רעיונות זרים מצאו מסילות אל ליבנו יתר על המידה: יתר על

Zatelli, "Umberto Moše Dawid Cassuto", p. 55; Rigano, "Aspetti della cultura ebraica italiana", p. 189; Annalisa Capristo, *L'espulsione degli ebrei dalle accademie italiane*, Torino: Zamorani, 2002, p. 224, no. 70. b, שמורה ההצהרה של קאסוטו ושל אשתו ביציה קורקוס (Bice Corcos) על השתייכות ל"גזע היהודי", הנושאת את התאריך 16 בדצמבר 1938. E. S. Artom, "Umberto Cassuto. Commemorazione", p. 451. 83; בנפיל, "הרב דוד קאסוטו", עמ' 10.

המידה פעלו הרעיונות האלה את פעולתם ההרסנית על בני הנוער שלנו, ובעיקר בארץ ישראל. חייבים לנתק את הדור הצעיר מן הרעיונות האלה ולהחזיר אותו אל האמונה בקדושת התורה ובאלוהיות שלה. אני מברך את אלוהיי שעשני ראוי להשתתף במשימה בכוחותיי שלי וקרא לי להתגייס במקום ובזמן של האחריות הכבדה ביותר – אחריות שמרטיטה כל וריד וכל פעימה, אבל אני מקבל אותה עלי מתוך הבנה מלאה של חשיבותה לעתיד ישראל. ואולי ההכשרה שהוכשרתי בסביבה האירופית הייתה מתנה משמיים, וההשגחה ביקשה לצייד אותי בכלי הנשק הנחוצים לקרב הזה על התורה הקדושה שיתחולל בעיר הקודש. אשר לתחבולות המלחמה, הסר דאגה מליבך, אתה יכול להשאירן בידיי, ואני בטוח שתהיה הראשון שישמח מתורתך ומהתוצאות שתניב בעזרת השם.

שלום, מאוי קאסוטו שלך.⁸⁴

קאסוטו קיבל דרכון תקף ב־28 באפריל 1939, ב־22 במאי הסדיר את הוויזה שלו בקונסוליה הבריטית, ולמחרת היום קיבל מטרייסטה את הסרטיפיקט לעלייה לארץ. הוא החליט להמתין עוד ימים מספר כדי לשבת בוועדת הבוחנים של בית המדרש לרבנים האיטלקי ברומה (ללא זכות הצבעה), שהתכנסה במיוחד לצורך מבחני הגמר לקבלת התואר "מעלת החכם השלם" של בנו נתן; נתן עבר את הבחינות בציונים מעולים וקיבל את התואר ב־31 במאי. קאסוטו יצא סוף סוף לדרך והגיע לחיפה ב־5 ביוני.⁸⁵ אחרי יומיים כתב לפאציפיצי' ודחה את הזמנתו לסעודת שבת, כדי להשתתף במפגש עם כמה פרופסורים מהאוניברסיטה שבאו לביתו של זלמן שוקן כדי להכיר את הפרופסור החדש למקרא. קאסוטו שב לאיטליה ב־28

84. קאסוטו אל פאציפיצי, רומה, "ערב שבת וישב" [תרכ"ט, 16 בדצמבר 1938], הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (להלן: אמת"י), אוסף אלפונסו פאציפיצי, P. 172, b. 69. המקור באיטלקית.

85. מסמכי העלייה ארצה של אומברטו קאסוטו, של אשתו ושל בנותיו מילכה ולאה שמורים בארכיון קאסוטו, b. 01 17.

PROF. UMBERTO CASSUTO

ROMA

VIA STAMBATISTA VICO 20

ינשוף, י"ג חג' ר"ל

ג'ג' ע"ה 22
ינשוף

י"ג' :

כמו לפני אמות לק, לא להרוס
 זאת, אלא לפניו זאת : זאת
 עכ"מ האמת ק"ל, לפניו ה' ופ"ד
 תורת הקדושה. לפיכך אין לק' לדאוג:
 אצ"ע.

עזרת ה' אמת אמת

א"פ
 א.ב.ק.א.ט.ט

ביוני כדי לארגן את העברת הרהיטים והספרייה. כשקיבל את האישורים הנחוצים הפליג שוב ב־17 באוגוסט מברינדזיז, על סיפון האונייה ירושלים, והגיע לביתו החדש ברחוב עזה מס' 22 בירושלים (לימים 36) ב־21 בחודש.⁸⁶

פאצ'פיצ'י היה מודאג: בהוראת המקרא על ידי קאסוטו בשיטות מדעיות באוניברסיטה העברית של ירושלים היו טמונות לדעתו סכנות נוספות שיש להימנע מהן, מה גם שהיה מדובר בעיקר בסטודנטים יהודים שרובם היו חסרי הכשרה מוקדמת מספקת. מייד אחרי יום הכיפורים 1939 הוא פנה אפוא שנית לידידו והזהיר אותו. קאסוטו ענה ביובש בעברית:

ידידי,

כמו שכבר אמרתי לך, לא להרוס באתי, אלא לבנות באתי:
באתי להלחם מלחמת קדש, לכבוד ה' ולכבוד תורתו הקדושה.
לפיכך אין לך לדאוג: אדרבה.⁸⁷

בדברים שנשא ב־15 בנובמבר 1939 לפני סנאט האוניברסיטה נקרתה לקאסוטו ההזדמנות לנסח מחדש את מטרותיו ואת תפקידיו של חוקר המקרא היהודי. הוא השתמש בהרצאה זו בכמה מרכיבי ההרצאה שנשא ב־1924 בפירנצה, אחרי שהוציא מהם את הסתייגותיו מן ה"תלמודיות". הרצאה זו, שפורסמה ב־1941 בעברית ובנוסח מקוצר בצרפתית, הייתה שקולה יותר, ממותנת מכוח הניסיון ומותאמת לחלוטין לצרכים החדשים של עם ישראל השב אל ארץ התנ"ך:

אפשר לנו להטיל על עצמנו בשדה פעולה זה תפקיד מסוים
חשוב, ביחוד בשלוש דרכים שונות.

86. קאסוטו אל פאציפיצ'י, 29 בסיון 1939 [תוצ"ט], אמת"י, P. 172, b. 69.
87. קאסוטו אל פאציפיצ'י, ירושלים, י"ג בתשרי ת"ש (26 בספטמבר 1939), שם.

ראשית כל, ברור הדבר, שבכדי להשיג הבנה מדעית של הכתובים, כלומר הבנה מעמיקה ומדויקת של הפשט הפשוט על בוריו, כפי הכוונה שאליה התכוון מי שכתב, צריכים קודם כל להתקרב להבנה כללית של הרוח המשתקפת והמתגשמת בדברי הכתוב. [...]

ידיעת המזרח העתיק, ההולכת ומתרחבת... מן הצורך הוא שנדע אף אותן התרבויות ידיעה רחבה ומעמיקה עד כמה שאפשר... לשם הארת המקרא... עלולים להתבאר ולהתברר על ידי העזרה הניתנת לנו מידיעת ספרותם ודתם והשקפת עולמם של עמי המזרח העתיק. [...]

ועתה, דורנו זה, ההולך ועובד כדי להניח את היסודות לבניינה החדש של האומה בארצה, ולכונן את דרכיה לעתיד, צריך גם הוא שיטה חדשה בפירוש כתבי קדשנו, שיטה ראויה לכנס את פיזורי הרוחניים של עמנו, שיטה מתאימה לרוחה ולמצבה ולצרכי נשמתה של האומה בשעת תחייתה. ואין ספק אצלי ששיטה מתאימה לדרישות הללו היא אך ורק השיטה המדעית.⁸⁸

רצונו של פאציפיצי' להחזיר את קאסוטו אל "דרך הישר" לא פחת עם הזמן, וב-1943 הוא חזר לשטוח את טענותיו ולהסביר מדוע לדעתו על קאסוטו לחזור בו בפומבי מהמסקנות שאליהן הגיע במחקריו האקדמיים. בעקבות זאת פתחו השניים בהתכתבות מעניינת, המובאת להלן כמעט בשלמותה. ההתכתבות התכופה, הקשה בתוכנה למרות הנימה הידידותית בדרך כלל, דחפה את קאסוטו לחשוף את טענותיו בסופו של דבר. עד אז סירב חוקר המקרא להשיב ולהסביר את דעתו באופן ברור ומפורט, אלא הגביל עצמו לעמדה מתגוננת, ענווה ופייסנית. אך הפעם, לאחר

⁸⁸. מ"ד קאסוטו, "תפקידנו במדע המקרא", *ספרות מקראית וספרות כנענית*, א (תשל"ב), עמ'

שנמלך בדעתו – כפי שנרמז כבר בכמה הערות במכתבים הראשונים של 1943 – החליט קאסוטו לעמוד על שלו ולהתמודד בוויכוח.

אחרי עוד מריבה אחת בשורת המריבות הארוכות של חורף 1943 החליט פאציפיצי' לזאת להתקפה המכרעת, ובערב שבועות שלח מכתב פרטי אל קאסוטו:

קאסוטו היקר,

המכתב הזה – או דבר מה דומה לו – חומק, כמו שאומרים, בין אצבעותיי כבר חודשים רבים, מאז נבהלו כל הנוכחים מההתנקשות⁸⁹ העזה שהייתה לנו בחורף במשרד של אלישר.⁹⁰ אחר כך מסיבה זו או אחרת דחיתי את כתיבתו; אבל עכשיו, בערב חגמתן תורה, אני מרגיש שאני חייב לשבור את השתיקה, בייחוד לנוכח שני אירועים מן הזמן האחרון, שעוררו בי את זיכרון התקרית ההיא. האחד היה כשדיברתי עם ידיד על הזמנות שצריך לשלוח, והוא אמר: חוץ מלאויבים האישיים; על זה עניתי שאין לי אויבים אישיים, והוא: 'קאסוטו, לדוגמה'. עניתי לו שאתה ואני לא הפסקנו לרגע להיות חברים, כי אף על פי שאני חושב שתורתך מסוכנת, אין בה שום כוונה רעה, ואף על פי שאתה מצטער על התנגדותי, בוודאי הבנת שהיא נובעת אך ורק מאמונה טהורה. מן הדברים האלה אותו ידיד התפלא כל כך, עד שחשבתיו שוב שמן הראוי לכתוב כמה מילים שיהיה בהן כדי ליישר את ההדורים בעיני עמיתינו. זה, ומקרה נוסף: חבר אחר אמר לי בימים אלו שהוא אינו מרגיש שותף להתנגדות הנמרצת שלי לשיטה שלך, כי הוא אומר, לנו, שחזרנו מרחוק

89. פאציפיצי כתב מילה זו בעברית, והתכוון מן הסתם ל**התנגשות**. מכתב זה ויתר המכתבים כתובים באיטלקית, אלא אם צוין אחרת. מילים ופסוקים אשר נכתבו בעברית מסומנים בכתב נטוי.

90. משרדו של עורך הדין אליהו אלישר.

כל כך, קל לנו להאמין בזה יותר מאשר לחזור להאמין במה שהאמינו הדורות הקודמים... ואז הרגשתי את הצורך למהר ולהעלות על הכתב את השורות האלה כדי לומר לך: חברי, כמו שכתבתי במאמר שלי ב־*Rassegna*, אני משוכנע שבתוך ליבך אין אתה מאמין פחות ממני שספר תורה כמו שהוא נכתב כולו בידי משה רבנו ע"ה על פי הכתבה אלוהית ישירה, כמו שהאמינו כל הדורות שלנו עד אובדן הדרך של המאה הקודמת. ואני מתפלל לאלוהים שייתן לך את הכוח להכריז על כך מהקתדרה ולהשליך אל האש את כל הטעויות הפסידו־מדעיות. זה יהיה קידוש השם הגדול ביותר והתרומה הגדולה והמיידיית ביותר לגאולה. שלום, פאציפיצי⁹¹

תשובתו של קאסוטו לא איחרה לבוא:

פאציפיצי היקר,
תודה על מכתבך, ששימח אותי מאוד. גם אני מרגיש שחילוקי הדעות התאורטיים בינינו מעולם לא העיבו על החברות שלנו, משום שכמו שאתה מניח, אכן, תמיד ייחסתי את ההתנגדות שלך לאמונה טהורה. אני משוכנע שחילוקי הדעות בינינו נסבים על הצורה יותר מאשר על המהות, ושאת שנינו מניעים אותה אהבה לתורה, אותם מסירות וכבוד לתורה, אותו רגש של קדושת התורה. הניסוח שלך מצד אחד ושלי מצד שני אומרים בסופו של דבר את אותו דבר בשתי שפות שונות; כל אחד מאיתנו באותה שפה שמתאימה יותר לצורת המחשבה שלו ולנטייתו הכללית. אין אפוא שום סיבה שאחד יוותר על השפה שלו כדי לקבל את זו של חברו. אני מכיר בכך שהשפה שלך מתאימה

.....
⁹¹ פאציפיצי אל קאסוטו, ערב שבועות תש"ג, ארכיון קאסוטו, b. 03 291. כאן ובמכתבים הבאים ההדגשות במקור.

לחוגים מסוימים, כמו שאתה, גם אם אינך מכיר בכך במפורש, על פי הרושם שעשו עליך דבריו של הידיד השני שהזכרת במכתבך, אתה לכל הפחות מרגיש שהשפה שלי מתאימה יותר לחוגים אחרים. אם כן, מעולם לא הפסקנו להיות חברים ואנחנו יכולים וחייבים להישאר תמיד חברים, ולא זו בלבד אלא שאנחנו יכולים וחייבים להרגיש חברים ושותפים בחתירתנו למטרה המשותפת, שהיא קירוב עם ישראל לתורה.

שלך בידידות או' קאסוטו⁹²

כצפוי, גם תשובה זו לא הניחה את דעתו של פאציפיצי', משום שלא ירדה לשורש הבעיה. הוא שב אפוא לדרוש הסברים מדויקים יותר.

קאסוטו היקר,

אני עונה לך באיחור משום שמכונת הכתיבה הייתה מקולקלת ולא רציתי להטריח אותך בפענוח כתב היד שלי, שהולך ונעשה פחות ופחות קריא; חבל על העיכוב הזה, כיוון שכך נמשכה אי-הבנה מהותית מאוד שטוב היה אילו חוסלה מייד או לפחות הובהרה. כפי שכתבתי לך, שתיים היו הסיבות המקריות של מכתבי הראשון: מה שאמר החבר הראשון ההוא, שהניח שיש בינינו איבה אישית – ובעניין הזה באו המכתבים שלנו ואישרו בפשטות חברית מה שאנחנו שנינו יודעים מאז ומעולם (מומחים, למען האמת, בסגולה שאפשר לומר שהיא אחת הסגולות שמאפיינות את סביבתנו: שמירה על חברויות אישיות גם כשיש חילוקי דעות חריפים מאוד, אידאולוגיים או פרוגרמטיים), ורק למי שלא התנסו בכך זה נראה בלתי מתקבל על הדעת. את הסיבה המקרית השנייה, הדברים שאמר החבר

92. קאסוטו אל פאציפיצי', אסרו חג, ז' בסיוון תשי"ג (10 ביוני 1943), ארכיון קאסוטו, b. 03 291, ואמת"י, b. 69, P. 172.

31. RECHOV MALACHI
JERUSALEM

ב, ה

--

רחוב מלאכי 31

ירושלים

ערב חג השבועות תש"ג

Caro Cassuto,

Sono molti mesi che questa lettera - o qualcosa di simile - mi serpeggia, per così dire fra le dita, da quando avemmo, fra lo sbigottimento di molti degli amici presenti, quella violenta ^{התקפות} quest'inverno allo studio Eliasciar. Poi per un motivo o l'altro, l'ho sempre rinviata; ma ora alla vigilia della festa del ^{פתיח} sento proprio la necessità di rompere il silenzio tanto più di fronte a due recenti circostanze che mi hanno rinverdito il ricordo dell'episodio. Una è stata quando, parlando con un amico di certi inviti da mandare e avendomi detto che salvi i nemici personali, al che io ho risposto che nemici personali non ne avevo. Lui, per esser Cassuto, allora gli ho risposto che noi non avevamo mai a un momento smesso di essere amici, perchè io, pur ritenendo rovinoso il tuo insegnamento, non l'ho mai attribuito a prava intenzione, e pur deplorando la mia opposizione, l'hai certo riconosciuta determinata, come è, soltanto da pura fede. E di questo l'amico rimase così meravigliato da farmi sentire nuovamente l'opportunità di un qualche cosa di scritto, che venisse a rimettere, al posto tante cose. Questo; e poi un'altra circostanza: che un altro amico mi diceva in questi giorni che non si sentiva di condividere la mia così fiera opposizione al tuo metodo perchè, diceva, per noi che siamo tornati così di lontano è più facile credere quello che tornare a credere quello che credevano le nostre generazioni precedenti...

E allora io ho sentito il bisogno di buttarle in carta affrettatamente queste righe per dirti: amico mio, io sono convinto, come già scrissi in quel mio articolo nella Rassegna, che tu non credi nel fondo del tuo intimo ^{מה} meno di me che il ^{כפי הורה} così come lo abbiamo e tutto di scrittura di ^{מה רנוו ע"ה} per immediata divina dettatura, come lo credettero tutte le nostre generazioni fino allo smarrimento del secolo passato. E prego il Cielo che ti dia la forza di dichiararlo dalla tua cattedra, buttando nel fuoco tutti gli errori pseudo-scientifici. Sarebbe il più grande ^{הטעם קיוווש} e il più immenso e immediato contributo alla ^{ואולה}.

Handwritten signature

Handwritten signature

Stamp: *Stamp with Hebrew text and date*

השני על קלות ההתקבלות של התזה שלך לעומת התקבלות
 האמונה המסורתית בקרב חוגים מסוימים וכן הלאה (וכאן
 טמונה אי־ההבנה היסודית שמוטב לנו לתקן), הבנת ההפך
 מכפי שהתכוונתי. ואכן כך אתה כותב: "... גם אם אינך מכיר
 בכך במפורש, על פי הרושם שעשו עליך דבריו של הידיד השני
 שהזכרת במכתבך, אתה לכל הפחות מרגיש שהשפה שלי
 מתאימה יותר לחוגים אחרים". והנה, זה המקום שבו עלינו
 להבין היטב זה את זה: אתה הבנת כאילו אני מתחיל להיכנע
 למציאות עובדתית כביכול ולכן אני מוכן לקבל אותה יותר
 מכפי שהייתי מוכן לכך בעבר; בעיקר במקרה של אותו חבר
 הבנת שמצאתי בדבריו סיבה להתקרב מעט להכרה שיש בתזה
 שלך משהו טוב, גם אם רק באופן יחסי. חלילה לי! ההפך
 הוא הנכון! בקביעה של הידיד ההוא, אשר לפי דעתי, בהתאם
 לחוגים שהוא שייך אליהם, לנטייתו וכו', היה אמור יותר
 מאחרים לשמור על מרחק זהיר מעמדתך, הוא הודה לעומת
 זאת שהוא מוכן להתנסות בעמדה מקילה יותר, כלומר עמדה
 שדורשת פחות מאמץ רוחני; [הודאה זו] הפילה עליי אימה
 של ממש, עד כי הרגשתי מעין חובה חברית להציג לפניך את
 העניין, כמו כדי לומר: ראה באילו עוונות אתה מסתכן, אם
 אפילו כמה מאלה שאילולי נמצאה להם הנוחות של השפה
 המדעית או הפסידו־מדעית היו מוכנים למלא את חובתם
 ומכוח רצונם לעשות את המאמץ ההכרחי כדי להאמין כפי
 שהאמינו כל הדורות של אבותינו ומורינו, עכשיו הם נאחזים
 ברצון בהזדמנות הנוחה יותר. ומכאן אנחנו יכולים לעבור אל
 מה שהוא הוא גרעין תשובתך: שחילוקי הדעות בינינו נסבים על
 הצורה יותר מאשר על המהות. הרשה לי לומר לך שלא הבנתי
 אותך, ולעומת זה אני סבור שחובתנו ההדדית הבסיסית היא

להבין איש את רעהו בעניין הזה. חילוקי דעות על הצורה יותר מאשר על המהות? ככל שאני חושב על כך יותר אני מרגיש נבוך ומבולבל יותר מול המילים האלה, שאינן מתיישבות אצלי עם שום היגיון – אלא אם כן מדובר במקרה היפותטי שאינני רוצה אפילו לבטא, כי אם זהו אכן המקרה הייתי שמח מאוד לשמוע סוף סוף את הדברים מפיך. אבל אם אנחנו עוסקים עכשיו במובן המילולי של הדברים, איך יכולים להיות "חילוקי דעות על הצורה יותר מאשר על המהות" בין האומר: התורה כמו שהיא (כלומר זו שלנו, ולא אחרת, נאמר השומרונים; אני מתעקש בעניין זה, שהוא מהותי מאוד בעיניי, אחרי לימודו הממושך של הנושא) נכתבה כולה על ידי משה רבנו ע"ה כפי שהכתיבה לו האל ישירות, נאספה אות אחר אות בדרך נס ובלי כל התערבות אנושית, ובין מי אשר – להבדיל אלף פעמים! – אומר שהתורה נכתבה, ולא חשוב אם הסתמכה על מסמך אחד או יותר, אם נכתבה בתקופה זו או בתקופה אחרת, או אם נכתבה בידיו של סופר כלשהו שאפשר או אי אפשר לזהותו, ובקיצור, וזה העיקר, על ידי אדם רגיל. אותו אדם, אפילו ניחן בגאונות שאין כמותה, כתב בדרך המקובלת בכתיבת היצירה הספרותית האנושית, כלומר כתיבה שמושפעת מאירועים רגילים של חיי בני אדם, ולכן אפשר שנוכחותם של משפט כלשהו, דמות או מילה אחת במקום אחר מושפעים מגילו של המחבר, ממצב בריאותו, מעונת השנה, מהשעה ביום או בלילה שבה כתב, ממצג האוויר שאולי היה חם או קר, יבש או לח. ואיך נרקום פה מדרש על ביטוי כלשהו, אם אפשר שנבחר בעצם בהשפעתם של יום חמסין, קשיי עיכול או עיכול תקין, מריבה עם אשתו או מחלה של ילדו הקטן, או אולי ביקור שנעם לו או לא נעם לו? כי ברור שאיש לא יוכל לומר שגם כשמדובר בגאון הגדול ביותר לא

ישפיעו גורמים כאלה או אחרים על פרי מחשבתו ועל אחת כמה וכמה על הביטויים המסוימים שיבחר להשתמש בהם. ואם כן, אהיה חייב לשאול אותך: מה יהיה כל לימוד המדרשים אם לא טירוף דעת קולקטיבי, או – אם מכירים בכך שהם חסרי כל בסיס – טיפשות שאין דומה לה? ומה נאמר על אלו, שיודעים היטב שלמדרשים אין שום בסיס, ואף על פי כן, על בסיס אחד המדרשים הללו (בלי בסיס...). מוכנים להתאים את התנהגותם ומכריחים את עצמם לעשות פעולה מסוימת או לוותר, גם תוך הקרבה, על הנאה כלשהי... משום שבסופו של דבר, אותו סופר אלמוני כתב את המילה המסוימת הזאת (ולא מילה אחרת) בשעה שהילד שלו בכה מכאב בגלל אבעבועות קור, [או בשעה] שהחמין של אתמול עדיין העיק על קיבתו? אני שמח מאוד שאחרי שנים רבות של דממה התחיל בינינו הוויכוח הידידותי הזה בהתכתבות, כשהרצינות התהומית של הנושא אינה מדירה ממנו את ההומור הפלורנטיני הזה, המוכר והיקר לשנינו. ובעוד אני מתכוון לנסוע לביקור של כמה ימים אצל בנותי ונכדותי, אני מתענג מראש על התשובה שלך.

שלום פאציפיצי⁹³,

קאסוטו, שאולי כבר התחיל לאבד סבלנות, ניסה בפעם האחרונה להימנע מעימות חזיתי:

פאציפיצי היקר,
 עיכבתי את תשובתי למכתבך עד שובך לירושלים. מעולם לא הנחתי שאתה בעצמך התחלת להתקרב לעמדתי. הנחתי רק שהתחלת

.....
⁹³. פאציפיצי אל קאסוטו, "ב' בסיוון תש"ג (15 ביוני 1943), ארכיון קאסוטו, b. 03 291, ואמת"י, P. 172, b. 69.

להבין שהיא יכולה לסייע להחזיר אל התורה את מי שאינו יכול או אינו רוצה לקבל את עמדתך. צר לי ללמוד ממכתבך שלא כך הוא, אלא אדרבה, שאתה רואה בתוצאה כזאת עוון גדול, בעוד אני רואה בה מצווה גדולה. ועוד צר לי להיווכח שכמו שלא הבנת אותי בעבר אתה ממשיך שלא להבין אותי גם כעת. כל מה שכתבת בסוף מכתבך בשנינות פלורנטינית אופיינית, מוכיח שלא הבנת אותי כלל. הטיעונים שלך אינם יכולים לגעת במי שרגיל לומר בכל יום בכוונה מלאה את ברכת התורה, ששם כתוב, בין השאר, אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו, וכאשר חולקים לו את הכבוד של ההזמנה לעלות לתורה מכריז ברבים ובכוונה מלאה: אשר נתן לנו תורתו תורת אמת. ההבדל בין השקפותינו מבוסס על כך שאתה חושב כי הקב"ה יש לו רק דרך אחת להעניק לנו את מתנתו היקרה, ואילו אני מאמין שיש לו דרכים אין-סוף לעשות זאת. אבל, כמו שכבר כתבתי לך, אנחנו מדברים שתי שפות שונות, ואתה כנראה אינך יכול או אינך רוצה להבין את השפה שאני מאמין שהיא נחוצה לי ולאחרים, ולכן נראה לי מיותר להמשיך ויכוח שמשום כך יהיה בסופו של דבר לשווא.

בברכת שלום לבבית, [אוי' קאסוטו]⁹⁴

פאציפיצי לא נבהל, ובעקשנות של אינקוויזיטור הסב את תשומת ליבו של קאסוטו אל "חובתו הציבורית" לענות ואל החובה המוטלת על "כל מי שמשמיע בפומבי דעות שיש להן עניין ציבורי ממדרגה ראשונה":

קאסוטו היקר,

קיבלתי את מכתבך מ-25 בחודש ואני מזדרז לענות. אני מעז

⁹⁴ קאסוטו אל פאציפיצי, כ"ה בסיוון תשי"ג (28 ביוני 1943), ארכיון קאסוטו, b. 03 291, ואמת"י, P. 172, b. 69.

לקוות שלא חשבת ולו לרגע אחד שהייתי נכנע לאמירתך שזהו סוף פסוק; אילו באמת חשבת ככה, זה היה סימן מדאיג שמעיד שאינך מבין לנפשי ואינך מבין את הסיבות המניעות אותי לוויכוח הזה ואת החשיבות העצומה שאני מייחס לו. לא אגזים אם אומר שכבר עשרות שנים רציתי, לשווא, לרדת לשורש העניין. לכן אני חושב שאני צודק כשאני אומר שהפעם, כאשר סוף סוף נחה עליי הרוח והצלחתי סוף סוף להתחיל את הדר־שיח הזה (ועוד בכתב, דרך שתורמת להבעה שקולה ומדויקת), לא ארפה בקלות שכזאת. ברור שאילו הייתה מטרתי עצם הוויכוח הייתי צריך להיות מרוצה מתשובתך השלילית: כי לו היה בידי מסמך שבו אתה אומר שאתה מסרב להמשיך את הוויכוח, או ליתר דיוק להתחיל אותו, זו הייתה יכולה להיות הטענה הרצויה ביותר, בייחוד לעומת אסכולה או עמדה שבמהותו של דבר דומני שהיא מתארת את עצמה כאנטי־דוגמטית. אבל העובדה שאיני שבע רצון מכך אמורה לשכנע אותך שלא אלה הן מטרותיי: אין לי כוונה להשיג ניצחונות פולמוסיים קלים פחות או יותר, אלא כוונות רציניות "להבין". כלומר בדיוק [ההפך מן] ההאשמה המוזרה שאתה מטיח בי – שאין בי הרצון או היכולת להבין. בקשר לרצון אני יכול להעיד על עצמי שרק הוא מניע אותי; אשר ליכולת, כיוון שלא יהיה צנוע להעיד על עצמי, אני יכול להתבסס על הדעה הרווחת, שעד כה לא ייחסה לי חוסר הבנה במגוון גדול של נושאים, ובייחוד בשאלות בעלות אופי היסטורי ופילוסופי; לכן, לו אפשר היה להאמין שיכולתי השכלית לוקה עד כדי כך דווקא בקשר לנושא המסוים שלנו, נדמה לי שמי שיתכבד להוכיח זאת יצטרך גם להסביר מדוע האיש הזה, שבדרך כלל אינו חסר תבונה, מרגיש שהוא חייב להיעשות חסר תבונה כשמדובר בסוגיה המסוימת הזאת. ואם אינני טועה, זה

יהיה שוב להיכנס לסוגיה דרך החלון, ולכן אני חושב שהיה נוח והגיוני הרבה יותר להמשיך בדרך הרגילה ולהיכנס דרך הדלת.

אסכם עכשיו בסגנון אחר, שנון פחות ומדויק יותר, אם תרצה, את השאלות ששאלתי אותך במכתבי הקודם. במהותו של דבר השאלה כולה נסבה על זה: האם אתה מאמין שבכתיבת נוסח התורה שבידינו היה מעורב רק גורם אלוהי או רק גורם אנושי או ששניהם יחד מעורבים בו? חושבני שאני מנחש שתשובתך תהיה האפשרות השלישית ואני גם מנחש שבשאלה זו אתה מרגיש באופן סובייקטיבי שאתה שלם עם מצפונך, ולכן היא יכולה להיות שימושית גם לאחרים. אני לעומת זאת מרגיש שתשובה מהסוג השלישי (תהיה אשר תהיה, כלומר מאמינה באפשרות או בצורך לשלב גורם אלוהי עם גורם אנושי, יהיה אשר יהיה המינון היחסי של כל אחד מהם באיכות ובכמות) לא תוכל בשום אופן לחמוק מאותם קשיים מהותיים שימנעו מתשובה מהסוג השני כל אפשרות לספק יסוד ממשי של סמכות לכל עמדה שהיא, אם בתאוריה אם בפועל.

שבכך טמונה השאלה מיותר לדעתי להוכיח; לפחות מבחינתי השאלה היא, ותמיד הייתה, שאלה של מקור סמכות. לכן לא חשוב לי כל כך אם אדם כלשהו יאמין שעורך התורה היה משה רבנו ע"ה, או מישהו שהוא סופר גאוני פחות או יותר, מתקופה קדומה פחות או יותר, בכל פעם שהאדם הזה, מתוך אמונה שהעורך והמעתיק הראשון היה משה רבנו ע"ה, יחשוב שהיצירה שלו נוצרה בדרכים הרגילות של יצירות הרוח האנושית: שכן גם לגביו תתעורר שאלת הסמכות (שאינן לה פתרון לדעתי), משום שאם אמשיך להאמין שאותה יצירה

נכתבה בידי אדם **באותן דרכים** שבהן נכתבת כל יצירה אנושית, אני, כמו שכתבתי בהלצה במכתבי הקודם, בהערכת יצירה זו **לעולם** לא אוכל להתגבר על הפְּחָסִי שבה, ולכן לעולם לא אוכל לקבל אותה, כולה או מקצתה, כבסיס **האבסולוטי** של מחשבתי ופעולתי. השאלה בינינו כולה כאן: האם מצאת דרך להתגבר על הקושי המהותי הזה? או שאין אתה מכיר כלל בקושי? אתה מזכיר לי שאתה אומר את ברכת התורה באמונה שלמה – עובדה זו אינה פותרת את הבעיה ואינה עונה על השאלה אלא עושה אותה בוערת יותר, וכמעט הייתי אומר עושה אותה אפילו חריפה יותר בעיניי; ומשום כך חזרתי והעליתי אותה שוב לפניך בשלמותה. מקובל עליי מראש שזכותך המלאה להרגיש שאינך מחויב לענות **לי באופן אישי** על השאלה שהעמדתי לפניך. לעומת זאת לא מקובל עליי שלא תכיר במחויבות ה**ציבורית** שלך לענות על השאלה, כמו כל מי שמביע בפומבי דעות בסוגיות שיש להן עניין ציבורי ממדרגה ראשונה. אם כן, אני מוכן לקבל שאולי תשיב לי שאינך רוצה לענות **לי באופן אישי** על השאלה הזאת מכל סיבה שהיא, זולת חוסר תבונה, סיבה שאומר בכנות שאינה נראית לי מבוססת; אבל במקרה כזה יהיה עליך להפנות אותי אל מקור אחר, פומבי או פרטי, שבו אוכל למצוא את התשובה הרצויה. סירובך לענות, שלדעתי הכנה יהיה מצער מאוד והוא אף בלתי אפשרי, יגרע מאוד מערך עמדתך בעיני כל אלה שמעוניינים לא פחות ממני בהבהרת הסוגיה החיונית הזאת.

ולפני שאני מסיים יש לי הפעם עוד בקשה, היסטורית באופייה. במכתבך אתה מדבר על העמדה **שלי**. וכאן אני רוצה לשאול אותך בפירוש: האם אינך מסכים שהעמדה הזאת שלי (שאני

נזהר מאוד שלא לייחס אותה לעצמי, ושאני מעריך ואוהב אותה דווקא כי אינה שלי בלבד) היא העמדה שהייתה עד לא מזמן העמדה האחידה של כלל ישראל ובעיקר של כל חכמי ישראל ללא יוצא מן הכלל, עד שלדאבוננו התחילה להשפיע על אחדים מאיתנו אסכולת הביקורת של הגויים? אני מניח שהתשובה לשאלה זו תהיה לך קלה מאוד ופשוטה מאוד, אבל אם תרצה לחלוק עליי בעניין כלשהו, אהיה אסיר תודה אם תשלח לי את המקורות המתאימים או, אם אינך רוצה לבזבז על זה זמן, לפחות את ההפניות הביבליוגרפיות. אבל אני חושב שלא יהיה בכך צורך. שלום. בחיבה, פאציפיצי⁹⁵

לקאסוטו, למרות ספקנותו, לא הייתה ברירה אלא להתכונן לעימות וסוף סוף לתת את דעתו לחיבור מכתב רחב היקף, מפורט ומשביע רצון. אבל כיוון שהתכונן לנסוע לתל אביב לשבת, בינתיים לא יכול אלא להודיע על תשובתו המתוכננת:

פאציפיצי היקר,

קיבלתי את מכתבך בדיוק לפני צאתי לתל אביב. הנימוס הבסיסי והידידות מחייבים אותי לענות, מבלי לגרוע מכוונתי שלא להמשיך בוויכוח שנראה לי חסר תוחלת. אבל אינני יכול לכתוב לך עכשיו באריכות, כי בעוד שלוש או ארבע דקות עליי לנסוע. אעשה זאת בעוד ימים אחדים. אבל כבר עכשיו אני חייב להבהיר דבר אחד, שלא חשבתי שהוא מצריך הבהרה. כשכתבתי אינך יכול, לא התכוונתי כלל למשמעות שאתה מייחס לביטוי

.....
⁹⁵ פאציפיצי אל קאסוטו, כ"ז בסיוון תש"ג (30 ביוני 1943), ארכיון קאסוטו, b. 03 291, ואמת"י, P. 172, b. 69

הזה. התכוונתי שאינך יכול כי הנחות מוקדמות שמושרשות
בנשמתך אינן מאפשרות לך. ומכתבך האחרון מאשר את הדבר.
אבל על כך בהמשך. שבת שלום, שלך, אוי קאסוטו

אני מצטער שבגלל היעדרי מירושלים לא אוכל להאזין
להרצאתך מחר. גם אני אדבר לפני הספרדים בתל אביב.⁹⁶

בשובו קיים קאסוטו את הבטחתו, ולמכתב שכה ציפו לו צירף פתק בוז הלשון:

פאציפיצי היקר,

כיוון שרציתי לכתוב לך באריכות, לא רציתי להתיישב מול
מכונת הכתיבה או להכתיב: העדפתי לכתוב ישירות בעט. אני
מצטער שבכך אני מטריח אותך בפענוח כתב החרטומים שלי:
אבל מצד שני אני מקווה שאתה מעדיף את הספונטניות הַרְבָּה
יותר של הכתוב.⁹⁷

בעקבות המילים האלה נפתחה תשובה ארוכה וממצה, מלווה בדוגמה על ביולוגים
ותאולוגים, וגם במשל הגשר של יוליוס קיסר:

פאציפיצי היקר,

במכתבי מכ"ה בסיוון כתבתי שנראה לי חסר טעם להמשיך
בוויכוח. לא משום ששיניתי את דעתי אני כותב לך עכשיו
באריכות, כי לא למען ויכוח אני כותב. אם יש ויכוח שבו לפי
הדעה הרווחת סביר מאוד להניח שאיש משני הצדדים לא

.....
⁹⁶. קאסוטו אל פאציפיצי, ערב שבת, כ"ט בסיוון תשי"ג (2 ביולי 1943), אמת"י, P. 172, b. 69. פתק
שצורף למכתב הבא.

⁹⁷. קאסוטו אל פאציפיצי, אמת"י, P. 172, b. 69.

ישנה את דעתו, הרי זה הוויכוח שלנו. מדובר בנושא אשר שנינו הרבינו לחשוב עליו ואשר שנינו מייחסים לו חשיבות עליונה שאין דומה לה, לכן ההתנצחות בינינו תהיה כנראה לשווא. אבל אולי לא לשווא יהיה הניסיון שלנו להגיע להבנה הדדית, שבשבילה אנחנו מתאמצים להבין (אינני אומר לקבל) איש את עמדת רעהו, ואולי אפילו להעריך אותה. ניסיון כזה, על כל פנים, הוא רצוי מאוד לנוכח החברות האמיצה שלנו וההסכמה העקרונית בינינו (חשוב לי לחזור על זה), למרות הבדלי הניסוח החיצוני. אני מצדי חושב שאני יכול לומר שאני מבין את עמדתך ומעריך אותה מאוד. אם מצידך יהיה אפשר להגיע לכל הפחות להבנה, לא יהיה מאושר ממני. עובדה היא שעד עכשיו לא הבנת אותי. זוהי כמובן עובדה שנקודת המבט שלי עליה היא המכרעת: אינני מזהה את הרעיונות שלי בתמונה שצירית לעצמך. מדוע לא הבנת אותי? כתבתי: אינך רוצה או אינך יכול. אינך יכול לא כמובן במשמע אין לך יכולת, אלא במשמע אי־אפשר לך. ההערכה שיש לי אליך ולתבונתך לא אפשרה לי ולו לרגע להניח שלמרות כפל המשמעות של המילה באיטלקית יעלה על דעתך שהתכוונתי לומר שאינך יכול. למי שמכיר את תבונתך אי־ההבנה הזאת אינה יכולה שלא להיראות מוזרה. וכיוון שאי־יכולת לא באה בחשבון, כדי לבאר אותה לא נותרו אפשרויות אחרות זולת אי־רצון או אי־אפשרות. את האפשרות הראשונה מהשתיים הכחשת במכתבך האחרון, ואני לוקח את זה לתשומת ליבי בשמחה; לכן נשארתי האפשרות השנייה. אין היא עושה עוול כלל לאדם שהבנת נושא מסוים אי־אפשרית לו, נהפוך הוא: היא נזקפת לזכות אמונתו החזקה, החזקה עד כדי כך שהיא מטילה את כל כובד משקלה על מחשבתו ומונעת ממנה ללכת בכיוון מנוגד. דוגמה ברורה אנחנו מוצאים אצל אֶלְסַנְדְרוֹ

מנצוני. תבונתו הצלולה כל כך, החדה כל כך, המצטיינת כל כך בניתוח דקויות כמעט בלתי נראות של כל שאלה מורכבת, לא ניכרו בה כל המעלות האלה כשנדרשה לדבר מה שקשור לדת הנוצרית: אמונתיו האיתנות שמו מעצור לתבונתו. כיוון שאנחנו איננו נוצרים, כבלי המחשבה שלנו הם פנימיים ולא חיצוניים, כוח הרצון שלנו יכול להצליח לגבור עליהם. וכיוון שאתה רוצה הבנה הדדית – אתה כותב זאת במכתבך האחרון – ואני רוצה להיות מובן, אולי במפגש בין רצונותינו ייווצר הניצוץ ששנינו חפצים בו. לשם כך בכוונתי להבהיר בהרחבה רבה יותר את מה שכתבתי במשפטים תמציתיים וברמזים קצרים במכתבי מכ"ה בסיוון ובזה שלפניו.

הרשה לי לפתוח במשל. אנחנו משוכנעים שהאדם הוא יציר הקב"ה, שהרוח הזאת שלנו, שמתפללת ושואפת להתעלות, נשמתו היא, שהגוף שלנו הבנוי להפליא מעשה שלו הוא. את החוקרים והוגי הדעות שמשוכנעים בכך (אינני מדבר על אלה שאין בהם אמונה זו) אפשר לחלק לשלוש קבוצות. עם הראשונה נמנים אלה שחוקרים את השאלות הקשורות ליחסים שבין האדם לעולם האלוהי, השאלות הקיומיות ושאלות החיים; הם התאולוגים והפילוסופים. הנמנים עם הקבוצה השנייה חוקרים את פעולתם של מחשבת האדם ורגשותיו: אלה הפסיכולוגים. הקבוצה השלישית חוקרת איך בנוי הגוף שלנו ואיך הוא עובד מרגע הורתו במעשיהם של אלה שלפי אמרת חז"ל הם שני השותפים של הקב"ה ביצירת האדם, כלומר שני הוריו; אלה הם הביולוגים למיניהם: האמבריוולוגים, האנטומיסטים, הפיזיולוגים וכו'. אדם יחיד יכול להשתייך כמובן לשתיים מהקבוצות האלה, אולי אפילו

לשלושתן; אבל על פי רוב הוא ישתייך רק לאחת מהן. ואז הוא לא יעסוק בפרטים שבהם עוסקות הקבוצות האחרות. התאולוג או הפילוסוף, לדוגמה, לא יתעניינו בפרטי הפרטים של הרכב התא או של תפקוד הכרומוזומים, מבלי שיהיה בכך כדי לומר שהם שוללים את קיומם או את חשיבותם. וגם ההפך נכון: האמבריוולוג או האנטומיסט או הפיזיולוג לא יתעניינו בשאלות שהפילוסוף או התאולוג מוגיעים בהן את מוחם, אך אין בכך כדי לומר שהם נבדלים מהם באמונה שהאדם הוא יציר אלוהים: אדרבה, במחקר המדוקדק של המבנה המופלא של גוף האדם ושל תפקודו המופלא יש כדי לספק הוכחה ניצחת בדבר המקור האלוהי של האדם. בחיבור על פיזיולוגיה, אנטומיה או אמבריוולוגיה, לא יהיה על החוקר להידרש לשאלות מן הסוג הראשון; הוא יתחיל במקום שמתחילה פעולתם של שני השותפים. מה שנמצא מעל ומעבר לחיבורו הוא הידע של הפילוסוף או התאולוג. בוודאי כבר ראית לאן אני רוצה להגיע ומהו הנמשל של המשל הזה. שנינו מאמינים שהתורה [ניתנה] מן השמים, באמצעות משה רבנו והניסיון שהתנסה על הר סיני. אתה, שבגלל הלך הרוח ודרך המחשבה שלך אתה נמשך בעיקר לעיסוק בחקר הסוג הראשון של השאלות (לא שאינך מתעניין באחרות), תוכל לנסח במדויק איך התרחש המעבר מן השמיים לארץ; אני, שהלך הרוח ודרך המחשבה שלי מושכים אותי למחקר מן הסוג השלישי, אני נוהג כמו הביולוג, שמתחיל בשותפים; גם אני מתחיל במקום שמתחילה פעולתם של השותפים של הקב"ה, כלומר בעניינינו משה רבנו ושאר המורים של שלשלת הקבלה. מה שלפני מחקר זה ומעליו אינו עניין של ידע אלא של אמונה; ובעניין זה, שאינו עניין של ידע, די לי באמונה היסודית שכבר הזכרתי ואינני דורש וחוקר בפרטים,

שאינני מכיר, ושלפי דעתי איני יכול להכיר אותם. אני משוכנע שיש לקב"ה אין־סוף דרכים לתת לנו את מתנתו; איני יודע באיזו דרך או באילו דרכים בחר להשתמש, ואינני שואל על כך. אני יודע שדברה תורה כלשון בני אדם, ואת לשון בני אדם זו, מאותו שלב שבו היא מתחילה להיות עניין של ידע, אותה אני לומד: אני לומד את תאי האורגניזם הזה ואת פעולתם; ובתוצאות הלימוד הזה אני מוצא הוכחה נוספת לקדושת התורה ולא להיותה. אני נוהג – אני חוזר – כמו הביולוג, שאינו מתיימר להיכנס לתחומם של התאולוג והפילוסוף, אבל אם הוא נוצרי טוב שמקשיב למיסה בכל יום ראשון, בכך הוא מוכיח בבירור שהוא מאמין שאותו גוף גשמי שהוא חוקר הוא יציר האל. וכאן תתאים דוגמה נוספת, שאני לוקח מתחום אחר לחלוטין, להבדיל בין קודש לחול: דוגמה – שלא תיראה לך מוזרה – מהגשר הקלאסי של [יוליוס] קיסר: *Caesar pontem fecit* [לטינית: קיסר בנה את הגשר]. נכון מאוד שקיסר בנה את הגשר: הוא שהגה את הרעיון לבנות את הגשר, הוא שבחר את מקומו, הוא שקבע את צורתו של הגשר ואת גודלו, את המטרה שישרת ואת האמצעים להשגתה. אבל נכון גם שלא קיסר הוא שבנה את הגשר במו ידיו ואף לא שרטט בעצמו את תוכניתו. בהקמתו עבדו כאן מהנדסים ומנהלי עבודה ופועלים. שני המשפטים, (1) קיסר בנה את הגשר ו־(2) המהנדסים של קיסר והפועלים של קיסר בנו את הגשר, אומרים במהותם את אותן דבר: האחד בשפת הרוב הגדול והשני בשפת המומחים: עבור רוב הקוראים יתאים יותר הנוסח הראשון. וכך (הפעם אשלב יחד את המשל והנמשל) בענייננו אין ספק שלפשוטי העם, להמונים, לילדים, יתאים יותר הנוסח שלך (אומר אחר כך מדוע אני מתעקש לקרוא לו שלך). מעולם לא חשבתי אחרת.

אבל מי שמדבר עם מהנדסים או עם חוקרי הנדסה או חוקרי ההיסטוריה של ההנדסה אינו יכול להסתפק באמירה "קיסר בנה את הגשר". הללו רוצים לדעת איך נבנה הגשר, ובידי מי נבנה וכיצד. גם כאן המשל ברור. אבל בכך לא די. נניח שיבואו מבקרים מצפון ויגידו: איזה קיסר ואיזה גשר? הכול קשקוש! הרומאים בתקופתו של קיסר לא היו מסוגלים לבנות גשר כזה! ונניח שלא רק בני עירם של המבקרים אלא גם רבים מצאצאי הרומאים, מתוך שהם מתבטלים לפני הפקיד־מדע (וזה באמת פקיד־מדע, ואני מדבר בעיקר על הנמשל!), חושבים כי מחובתם לקבל בעיניים עצומות את דברי הביקורת, וכי כבוד ייחשב להם אם ישליכו רפש על המורשת הלאומית שלהם. הלוא תסכים איתי שאז לא יספיק לומר בפשטות: "כתוב קיסר בנה את הגשר, וכיוון שכך כתוב כך היה", אלא יהיה צריך לדבר בלשון המבקרים מצפון, לא כדי לשכנע אותם, כיוון שהם לעולם לא ישתכנעו, אלא כדי לשכנע את אלה שמקבלים עליהם מרצונם את הכבוד הזה ואת החובה הזאת. מורינו ז"ל לימדו אותנו: דע מה שתשיב לאפיקורוס [משנה, אבות ב, יד]. כדי להתנגד לפקיד־מדע אין די בשפת האמונה. אוזניהם של המשתייכים לחוגים האלה שאליהם יש לדבר חירות לשפה הזאת, או גרוע מזה – ממאנות מלכתחילה להאזין לה. יש לדבר איתם בשפה שהם יודעים, שהם מבינים, שהם מוכנים להקשיב לה. פשוט להתעלם מהמתקפות ההרסניות של המבקרים מצפון כאילו אינן קיימות ולא להתנגד להן אלא על ידי התעקשות שזאת האמונה, פירושו לטמון את הראש בחול ולאפשר שחוגים מתרחבים והולכים של בני עמנו יהיו להן לטרף ויתנתקו לחלוטין מהתורה. כדי להמשיך במונחי המשל, חייבים לברר באיזו מידה היו הרומאים בקיאים בהנדסה, לבחון בייחוד את

מה שנכתב על אודות הגשר, לחקור את הטופוגרפיה של האזור, את הכיוון של זרם המים באותו מקום ואת עוצמתו, לנבור בכל הכתובים והמסמכים והאתרים החשובים של התקופה שאולי יש בהם כדי להבהיר העניין, ורק בשיטה הזאת נוכל לקוות שנשפיע על צאצאיהם של הרומאים שלא לקבל בעיניים עצומות את המסקנות של המבקרים ההרסניים ולהפיץ אותן בקרב אחיהם. דומני שאין צורך במילים נוספות כדי להבהיר את המשל. ומשום כך אמרתי שאם לחוגים מסוימים מתאימה יותר השיטה שלי, לחוגים אחרים מתאימה יותר השיטה שלי, ולא זו בלבד אלא שהיא אף נחוצה יותר.

ובעניין זה הייתי רוצה להעיר דבר מה. כמה מהמשפטים שלי, שללא סיבה מספקת לפי דעתי עשו עליך רושם עמוק כל כך (לדוגמה המשפט שבו דיברתי על מורה "ברוך כשרון עילאי", שאם תבחן אותו היטב תראה שהוא משקף מושגים ממש שלנו: maestro = רבנו; "ברוך כשרון עילאי" = ולא קם נביא עוד בישראל כמשה [דברים לא, י]), לא אמרתי ולא כתבתי אותם אף פעם אחת מאז באתי לארץ ישראל, כדי לקיים את העיקרון הזהרו בדבריכם [משנה, אבות א, א], כדי שלא יטעו בהבנת דבריי כמו שטעית אתה. אינני מוציא מכלל אפשרות שיקרו לי בעתיד ההזדמנות או הצורך לחזור עליהם: מן הסיבה שלעיל לעת עתה לא חזרתי עליהם לא בעל פה ולא בכתב. אתה הוא שהפצת את הדברים בארץ ישראל.

וכעת אני מבקש לענות לשאלתך בעניין סמכותה של התורה. התשובה יכולה להיות פשוטה מאוד וקצרה מאוד. נוכח העיקרון שהתורה מן השמים, הסמכות ברורה מאליה. ובאשר

למשנתם של רבותינו, התורה מצווה אותנו על פי התורה אשר יורוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל [דברים יז, יא]. ולכן גם סמכותם מובנת מאליה.

מדוע אני אומר כל הזמן "הניסוח שלך"? משתי סיבות: (1) מאותה סיבה שאני אומר שלי, כלומר כדי לפשט את הדברים, כדי לומר: מה שאתה מקבל, מה שאני מקבל. הדעה שלי אינה דעה בלעדית שלי (וגם בגלל זה מוזר שבחרת לכוון את חיצוין אל דמותי הצנועה, ולחלוק לי בכך כבוד שאיני ראוי לו). היא דעתם של 99% מהיהודים הנאמנים לתורה ולרוחה, הסוברים שלא רק זכותם היא, אלא גם חובתם, שלא לוותר על השימוש ביכולות המחשבה והתבונה שנתן להם הקב"ה. (2) משום שאני משוכנע שהניסוח שלך, להבדיל ממה שאתה חושב, אינו עולה בקנה אחד לא עם עקרונות התורה עצמה, לא עם אלה של שאר כתבי הקודש ולא עם אלה של חז"ל. אינני מפנה אותך אל טקסטים מסוימים, משום שבוודאי תענה לי שאתה מפרש אותם אחרת ממני, ואז ניכנס לוויכוח הזה שנראה לי ויכוח סרק חסר תועלת.

אני מקווה שהמכתב הזה, שכבר התארך מדי, לא שעמם אותך, ושהיה בו כדי לקרב אותנו להבנה בינינו, ששינוי רוצים בה. ובתקווה זו מברך אותך לשלום, שלך, אוי קאסוטו.⁹⁸

.....
⁹⁸ קאסוטו אל פאציפיצי, ח' בתמוז תש"ג (11 ביולי 1943), ארכיון קאסוטו, b. 03 291, ואמת"י, P. 172, b. 69.

פאצ'פיצי' התקשה בתחילה לענות לתשובה הכתובה היטב, וביטל מייד את נוסח התשובה הראשון שהזדרז לכתוב:

קאסוטו היקר,

מכתבך מח' בתמוז שימח אותי במיוחד, לא רק בשל העושר הגלום בו, שמייצג ללא ספק צעד גדול בניסיונו המשותף להגיע סוף סוף להבנה הדדית מלאה, אם אך תתאפשר, אלא גם, ואף הייתי אומר בעיקר, בשל נימתו הלבבית הידידותית כל כך, שכתובתו בכתב יד הדגישה אותה בעיניי; מאז ומעולם העדפתי מכתבים ידידותיים בכתב יד, משום שלמי שניחן ברגישות כתב היד מוסיף דבר מה אישי יקר ערך; אם למרות זאת אני ממשיך לכתוב במכונה, הרי זה כי גם אם אתה מעדיף כמוני את המכתב הכתוב בכתב יד, אני מאמין במלוא הכנות שבמקרה שלי עבודת הפענוח יכולה להיות עינוי של ממש: אתה שימרת פחות או יותר את כתב ידך מפעם, ואילו לי אומרים שכתב היד שלי נעשה גרוע יותר ויותר. על כל פנים, לא לחינם התעכבתי על הפרט הזה: הוא מאפשר לי להשיב לך לשאלה שאתה שואל בנקודה מסוימת במכתבך: מדוע אני מכוון את חיצוי דווקא אליך בשעה שלפי דבריך לא בעמדה פרטית שלך מדובר, אלא בעמדה שמשותפת לאחוז גבוה מאוד של הציבור היהודי. התשובה ברורה: כיוון שאני רואה בך חבר, ולכן לעניין הכללי והאוניברסלי בנינוש מצטרף בשל היחסים בינינו העניין האישי באדם. המורה המשותף, מקום הלידה המשותף, היחסים בין שתי המשפחות שנמשכים בוודאי כבר דורות, הדו־שיח בינינו שאנחנו מורגלים בו משחר נעורינו – כל אלה די והותר בהם לקיים בי את התקווה, שבגלל העיקשות הבלתי מתפשרת שלי אינה מרפה למרות הוכחות מנוגדות, שיום אחד

אצליה לשכנע אותך בטעות אשר בעומק נשמתי אני מרגיש שאין חמורה ממנה, ובכך לשחרר את נשמתך מהתוצאות, שבשל חומרתן מעציבות אותי כמובן אף יותר כשמדובר באדם שאני רוחש לו חיבה כנה. אוסיף על כך את האפשרות לדבר בשפה משותפת (ואינני מתכוון רק במובן הלשוני המצומצם), שמאפשרת תקווה להבנה יותר מאשר עם אנשים אחרים שגדלו בסביבה רוחנית שונה מאוד והתקשורת ביניהם לקויה; האמון שלי (שאינני יכול לתיתו בעיניים עצומות במישהו מוכר פחות) בכנות שלך (לפחות כנות ב־מודע – כידוע לך, מה שהייתי רוצה שבילך הוא בחינה מחודשת של התת־מודע), שאליה נלווית לדעתי סכנה חברתית הולכת וגדלה, כי ידוע שאין כמו הכנות ביכולתה להתפשט; ולבסוף ומעל לכול, האורתופרקסיה הקפדנית שלך, אשר תסכים איתי שבמידת הקפדנות שלך אין היא נפוצה בקרב חסידים כלשהם של תיאוריות ביקורתיות, ושהיא יכולה לשוות למשנתך סמכות וכוח שכנוע גם בקרב צעירים מאמינים, סמכות שאין כמותה למורים אחרים החסרים את הכוח הנובע מן האורתופרקסיה שלך. זאת ועוד, הטענה הניצחת, שמבחינתי היא החשובה והיקרה לליבי מכולן: אמונתי השלמה, שביטאתי גם במאמרי ב־*Rassegna*, היא שבתת־המודע שלך אתה מאמין במקור האלוהי של התורה באופן מייד ומוחלט, ממש כמו שהאמינו בכך כל הדורות של אבותינו ורבותינו. משום כך האורתופרקסיה שלך חדלה להיראות כזאת בעיניי אלא נהפכת ל"אורתודוקסיה" של ממש, כלומר חיבור מושלם של מעשה ושל אמונה פנימית, בדיוק כמו שהוא צריך להיות – אלא שכיוון שיש כאן ניגוד לפי דעתי (וכאן למעשה כל נקודת המחלוקת בינינו) בין האמונה העמוקה שבתת־מודע שלך ובין משנתך המודעת, יוצא שהלטה של אמירותיך, להט שלפי דעתי נובע מהאמונה הפנימית שבתת־מודע, מוסיף בעקיפין (לא בכוונה כמובן) למשנתך

יוקרה אדירה בעיני אלה, שהם קרוב לוודאי כמעט כולם, אשר כיוון שאינם מבחינים ברובד התת-מודע, כמו שאני מאמין שאני מבחין בו, יזקפו את הלהט שלך אך ורק לזכות משנתך המודעת, משנתך המדעית שמעל פני השטח, וזו לעולם, לעולם לא תוכל להיות מובנת [...] ⁹⁹.

אחרי שני ניסיונות נוספים שלא נראו לפאציפיצי ברורים דיים, אנו מגיעים אל האפילוג של העימות האידאולוגי בדמותו של מכתב ארוך מאוד, שעליו החליט קאסוטו שלא להשיב עוד.

קאסוטו היקר,

העובדה שהמכתב הזה בתשובה למכתבך מח' בתמוז מגיע באיחור שכזה איננה אלא עדות למצב בריאותי הרעוע במשך כל הזמן הזה. בין לבין ניסיתי פעמיים להשיב ולא השתמשתי בתשובות שכתבתי כי הן לא היו ברורות די הצורך – הוכחה נוספת שהמכונה אינה עובדת היטב. ¹⁰⁰ אני מנצל עכשיו ללא דחייה הפוגה של הרגשה טובה, שאני מקווה שתימשך, ואני מתיישב לכתוב מתוך אמונה שהפעם אשלים את המכתב. אומר מייד שלפי דעתי כבר הושגה במלואה המטרה הראשונה של שיחת המכתבים הידידותית מאוד שלנו: מטרת ההבנה ההדדית. אשר לך ביחסך אליי, לא הייתה שאלה, משום שתמיד אמרת שאתה מבין את עמדתי, ולי לא היה בסיס לסתור את דבריך. אשר לי ביחסי אליך, אתה, לעומת זאת, טענת כלפיי שאינני מבין אותך. הייתי אומר שמכתבך שעליו

99. מכתב שלא נשלח מאת פאציפיצי אל קאסוטו, י"ז בתמוז תש"ג (19 ביולי 1943), אמת"י, P 172, b. 69 (במסמך מחיקות והתחבטויות רבות).

100. באוסף פאציפיצי שמורות שלוש גרסאות של מכתבים שלא נשלחו, הנושאים את התאריכים ט"ז בתמוז, כ"ד בתמוז וגי' באב.

אני עונה כעת אישר במלואו את הדיוק של הדיוקן הפסיכולוגי האינטימי שלך כפי שתוארת ב־*Rassegnata*. אין ספק שרווית רוב נחת למקרא המשפט הזה במכתבך: "שנינו מאמינים שהתורה [ניתנה] מן השמים באמצעות משה רבנו והניסיון שהתנסה על הר סיני". אולי אני טועה, אבל זאת הפעם הראשונה שאני שומע אותך אומר בפירוש את הדבר, בוודאי זאת הפעם הראשונה שאני קורא אותו באחד מכתביך (ואיני אומר בכך שלא כתבת את הדבר במקום אחר, אלא שלי לא נקרתה עד כה ההזדמנות לקרוא זאת). וכעת אעמיד דברים על דיוקם. שהתורה מן השמים, כבר שמעתי אותך מצהיר פעמים רבות במשך עשר שנות הדור־שיח שלנו, אבל תמיד זה היה, או כך היה נדמה לי, משהו מעורפל מאוד, לא החלטי; צורה שונה לגמרי קיבלה בעיניי האמירה שלך, שכעת נלוותה אליה ההשלמה החיונית "באמצעות משה רבנו והניסיון שהתנסה בו על הר סיני", אמירה שמצד אחד מוסיפה על קודמתה את הממשות וההחלטיות שחסרו בה לדעתי, ומצד שני בעת ובעונה אחת היא מחזירה את המכלול של הצהרתך אל המסגרת של אמונתנו המסורתית החזקה. אומנם אתה ממאן לרדת לפרטי ה"ניסיון" הזה (ש"אינו עניין של ידע אלא של אמונה" – כאן הייתי יכול לומר בפרפרזה שזה בדיוק מה שאמרת על האמונה הלא־מודעת שאת קיומה שיערתי במאמרי ב־*Rassegnata*, ועכשיו אתה מאשר אותה במלואה, רק בשינוי קטן של המינוח... – ובשלב זה, שבו אין זה "עניין של ידע" – ואני אומר: **שבשבילך** אין זה עניין של ידע, דווקא משום שאצלך תהליך הלימוד "בשלב זה" מתרחש בתת־מודע, או כמו שאתה אומר "מתוך אמונה", אבל אצל רבים ממורינו ובני עמנו זה היה ועודנו עניין של ידע משום, שבשפתנו הקלאסית

לא מדברים על אמונה אלא על לדעת את ד' [הושע ו, ג] – "די לי באמונה היסודית [...] ואינני דורש וחוקר פרטים". ובכן, אפשר לומר שעד כאן אתה מחזיק בעמדה הקלאסית ואתה צודק כשאתה אומר שבמהות אנחנו אומרים את אותו דבר במילים אחרות; צריך רק שנבין זה את זה היטב כדי שלא להיקלע שוב לאי־הבנה: זהות מהותית זו של עמדות איננה בין עמדתי שלי (אמשיך לקרוא לה כך באופן זמני מטעמי נוחות ומוסכמות, לא מפני שאני אכן משוכנע שהיא מייצגת עמדה אישית שלי) הגלויה והמוצהרת ובין משנתך הרשמית, אלא בין עמדתי ובין העמדה התת־מודעת שלך, או אמונה, כפי שאתה מעדיף לקרוא לה; האמונה שאני כבר מזמן שיערתי שהיא קיימת, וכעת אתה אישרת בפירוש את קיומה. אבל מכאן ואילך, אני חוזר, זהירות מאי־הבנות! בהיותי חברך, רשמתי לפניי בסיפוק את האישור יקר הערך שנתת להשערתי, שמעמידה אותך בשורה אחת עם מאות דורות של אבותינו; אבל אין זאת אומרת שהסוגיה בשלמותה באה על פתרונה. אדרבה, הייתי אומר שדווקא עכשיו משהתברר לנו מה נמצא ברובד התת־מודע, הסוגיה יכולה להתברר באופן אובייקטיבי, במלוא היקפה ובמרב הדיוק. ובנקודה זו אני סבור שמן ההכרח לכלול הבהרה, שאני מאמין שדווקא בשבילך יש לה חשיבות מיוחדת. אני משוכנע שעד כה לא שמת לב כלל וכלל שהמקרה שלך מייצג דבר מה **יוצא דופן במידה בלתי רגילה**. אני חושב שמעטים מאוד הם בני האדם (אני מתכוון כמובן רק לדוגמה של אנשים שנוהגים בתום לב) שהמקרה שלהם דומה לשלך: שאמונתם השלמה, כדברייך במילותיך שלך, בטוחה ועמוקה כל כך בתת־מודע, עד שהיא יכולה להישאר במהותה זרה להתפתחויות "המדעיות" המקבילות, כלומר המודעות,

הרצוניות, אתה אומר זאת בעצמך שהן שתי סמכויות נפרדות, שני שדות שונים שאינם נוגעים זה בזה. אבל **בשבילך!** בשביל ישותך האמיתית שלך העיקר כמובן הוא השדה של התת-מודע, שאכן ממנו אתה חוצב את כללי ההתנהגות שלך ושל משפחתך. אתה אומר זאת בתמימות אופיינית. אני מצטט: "לשאלתך בעניין סמכותה של התורה. התשובה יכולה להיות פשוטה מאוד וקצרה מאוד. נוכח העיקרון שהתורה מן השמים, הסמכות ברורה מאליה. ובאשר למשנתם של רבותינו, התורה מצווה אותנו על פי התורה אשר ירוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה לא תסור מן הדרך אשר יגידו לך ימין ושמאל".¹⁰¹ ולכן גם **הסמכות שלהם ברורה**. איך הייתי יכול לבקש הצהרה ברורה יותר מזו שהעיקר בשבילך, בשביל חיי הרוח שלך, הוא הקבלה שתורה מן השמים? ברור שמול זה למבנה המלומד אין לו מבחינתך (ואוסיף: אשריך!) אלא תפקיד של קישוט, שאינו נוגע בשלד הסמוי היציב של הבניין. זה מסביר לנו הסבר היטב מדוע ההערות האירוניות הפלורנטיניות שלי על ההשפעות האפשריות, חו"ש [חס ושלום], של דמותו האישית של מחבר התורה על דרכי ההבעה, ומתוך כך גם על המדרשים המבוססים עליה ועל החוקים הנובעים ממנה, לא יכלו לשכנע אותך, והקפדת לחזור ולהשיב לי: הרי אנו אומרים את אותו דבר בצורה שונה. בהחלט! כי האמת האמיתית שלך היא האמת שלי, היא האמת של כולנו בכל הזמנים ובכל המקומות: תורה מן השמים כמקור הסמכות, הן לתורה שבכתב הן לתורה שבעל פה. מצוין! **אבל**... ישנו ה"אבל" ועוד איך! וה"אבל" טמון בשימוש שלך במשנתך, בסכנות שבהן היא יכולה להעמיד אחרים, ובאי-היכולת שלך להכיר בסכנות

101. דברים יז, יא – אלא שכאן פאציפיציזי כתב בטעות "דרך" במקום "דבר". ראו הפסוק כפי שצוטט לעיל.

האלה (שנובעת קרוב לוודאי מהסיבה שכבר נזכרה). נתחיל בטענה הראשונה. אולי עוד היה אפשר להבין אילו כהנחה מהותית, בלתי ניתנת להפרדה ממשנתך, היית מתחיל את דבריך בהצהרה בעל פה ובכתב על הרצון היסודי הזה, שעליו הצהרת במכתבך אליי, ושלמיטב ידיעתי מעולם לא מצא מקום באחד מחיבוריך המדעיים כביכול. לדבריי אלו אתה מוכן להשיב בתיאוריה שלך על הפרדת הסמכויות, אבל אני עונה לך שגם אם – לצורך הוויכוח (ואני איני מסכים לכך) – בענפי ידע למיניהם החלוקה הזאת מקובלת, היא בוודאי אבסורדית, אסורה והרת אסון אם מחילים אותה גם על התחום המסוים הזה, שבו האלוהיות של התורה היא **חזות הכול**. [...]¹⁰²

אמרתי ש"איני מסכים" שהפרדת הסמכויות המוחלטת מקובלת אפילו בתחומי ידע אחרים; אני חושב שזה אסון גדול שפְּאוֹניברסיטה שנקראת העברית (ולמעשה היא יכולה להצדיק את התואר הזה משום שמלמדים בה בעברית מורים שנולדו יהודים לתלמידים שלפחות כמעט כולם יהודים) נכנעו בכול מכול כול לשירות הרבגוניות כמו בכל אוניברסיטה אחרת (לא רק כמו באוניברסיטאות אחרות אלא גרוע מהן, כי אין לשכוח את האוניברסיטאות הנוצריות של הזרמים השונים ואת האוניברסיטאות המוסלמיות, ואפשר גם אוניברסיטאות במזרח הרחוק, אשר בהן, לא בלי מידה מסוימת של אצילות, מנסים לכל הפחות באופן פורמלי למסגר את הדברים); חרפה היא לישראל, ועלבון ונזק לתרבות העולמית, שזכותה לקוות שלפחות כאן יהיה ניסיון של סינתזה. לפי דעתי לא היה צריך להיות שום קורס באוניברסיטה, או אפילו שיעור, שלא יתחיל

.....
 102. המכתב נמשך בחלק ארוך שפאציפיצי ביטל ומעולם לא שלח אל קאסוטו.

בתפלה קצרה, ואם בתחום כלשהו לא יימצא המדען המאמין המסוגל לומר בכל ליבו את התפילה הזאת, היה צריך לוותר לפי שעה על הקורס הזה, מתוך ההכרה הבסיסית שבמקצוע הזה עדיין אין לנו מורים מתאימים: להוראת מיקרוביולוגיה באוניברסיטה עברית, כלומר של [עם] ישראל, עמו של האחד, האם באמת חשוב יותר להכיר את חיי המיקרואורגניזמים, או שמא חשוב יותר להכיר תחילה בהיותו של בורא עולם המקור הראשון שלהם?

לפיכך, לפי דעתי, בכל חיבור שמפרסם מדען יהודי, שיכול להיחשב ספר שאיננו בלתי ראוי להצגת יצירה שהיא פרי מחשבתו של יהודי, בייחוד אם הוא מיועד להיות ספר לימוד בבית ספר יהודי, ועל אחת כמה וכמה באוניברסיטה, חובה עליו להכיל תזכורת להנחה המוקדמת של הבריאה וההתגלות, והכרה בכך שאין בספר זה, כמו בכל שאר המדעים, אלא היפותזה צנועה שכפופה להן. ואולם אין להשוות בין היעדרה של ההצהרה הזאת מחיבורים במקצועות אחרים ובין היעדרה מחיבור שעוסק בתורה: שם אולי תיתכן בהוראה מידה מסוימת של דיוק טכני, וכאן יהיה זיוף מהותי. אורגניזם שנלמד מתוך התעלמות ממקומו בבריאה ישאר אורגניזם; התורה הנלמדת מתוך התעלמות מן האלוהי שוב אינה התורה, היא אוסף של מילים המופיעות באקראיות של אותן מילים, אבל ללא הנשמה, ללא אותה נשמה, שממנה, לפי דבריך, נובעת הסמכות שלהן. עד כאן על הדבר עצמו, בלי להביא בחשבון את השלכות השתיקה הזאת על המאזינים. אבל אי אפשר כמובן, ואף אסור, שלא להביא זאת בחשבון. בכך אני רוצה לומר שגם אם נקבל את ההנחה האבסורדית שכל קהל המאזינים או

הקוראים שלך יהיה כולו על טהרת אנשים כמוך, כלומר בעלי אותו הלך רוח יוצא מן הכלל שראינו, השתיקה (השיטתית) בנושא האופי והמקור האלוהיים **המיידיים** של התורה תהיה בכל זאת בגדר חטא באופן אובייקטיבי. אלא שאם נביא בחשבון שהרוב הגדול של הציבור מורכב מאנשים בעלי אישיות שונה לחלוטין, לא יהיה לנו אלא להודות שההשפעות הסובייקטיביות של השתיקה הזאת עליהם יהיו הרות אסון, כיוון שיביאו את **כולם** לפרש את השתיקה כהודאה, חס ושלוש, בכך שהתורה אינה אלוהית. זה יהיה הרסני בעיקר למאמינים (או ליתר דיוק למאמינים-למחצה) הספקנים או האגנוסטים, כמו שנוהגים לומר, שלמרות זאת מורגלים מאוד בשמירת מצוות (מהסוג של אותו חבר שלנו שהודאתו הייתה הסיבה הראשונה המקרית לכל ההתכתבות הזאת). ברור שעל אלה תהיה למשנתך השפעה חזקה יותר מהשפעתו של כל "חוקר מקרא" אחר (אני יודע שההגדרה אינה מוצאת חן בעיניך, אבל מחובתך לקבל אותה כל עוד לא תשמיע **בפומבי** הצהרות שיכחישו את – אכנה אותה כך – מראית העין של משנתך). זה נובע לא כל כך מן האורתופרסיה שלך, משום שבקרוב חוקרי המקרא ישנם אולי עוד אורתופרסקים, אם כי לא במידה שלך כמובן, אלא מן העוצמה של האורתופרסיה **למראית עין** שלך; אסביר את עצמי: כמו שראינו, דרכך איננה אורתופרסיה אלא אורתודוקסיה מן הסוג המשובח ביותר, הנובעת ישירות מן האמונה התת-מודעת שלך ולא מהתורה המדעית, **ולכן** רוחשת בה הגחלת הפנימית אשר לשאר האורתופרסקים (כלומר האורתופרסקים האמיתיים, אלה שבגלל הרגל או מחשבה דבקו בשמירת המצוות במלואן, או לעיתים קרובות בחלקן, אם כי שמירתן אינה נובעת מ"אמונה") לא תהיה כמותה. את הגחלת

הזאת שרוחשת בך, שלמאמינים שבקרוב בני השיח שלך גורמת מייד להניח שיש להם קשר רוחני איתך, הם עלולים להבין בטעות כנובעת ממשנתך ולא מנשמתך, כלומר ברגע שהם באים במגע עם משנתך המוצהרת מבלי להכיר מקרוב את נשמתך, יש סכנה שיסבירו את הקשר הרוחני ביניכם כאילו הוא נובע ממשנתך ומתוכנה, בשעה שלאמיתו של דבר, הגורם החשוב **האמיתי** לקשר הזה הוא אמונתך הפנימית, שאינה מוכרת להם. ומכאן תוצאות חמורות עד מאוד: כשהם מבחינים – או ליתר דיוק כשהם מאמינים בטעות שהם מבחינים – באפשרות זו של החפיפה בין משנתך ובין האורתופרקסיה המיוחסת לך, שלאמיתו של דבר היא מתאפשרת רק בזכות האמונה הפנימית שלך, שאינה ידועה להם משום שלא הכרזת עליה, הם יטעו לחשוב שהאפשרות הזאת, שאינה אלא אשליה, קיימת בפועל, ולכן אין עוד הכרח במאמץ הפנימי שהוא הבסיס לשמירת מה שירשנו או רכשנו, אם לא קיבלנו בצעירותנו, מה שמכונה "אמונה", או מוטב לומר לדעת את ד'. והתוצאה הסופית תהיה שגם האורתופרקסיה שלהם, מרגע שתיעשה אורתופרקסיה אמיתית, כלומר פרקטיקה נטולת נשמה של אמונה, לא תחזיק מעמד, ועם האמונה הם יאבדו גם את שמירת [ה]מצוות. ואשר לאחרים, המוני הלא-מאמינים, איזה חלול [השם] נוראי הוא שהם עשויים להעלות על דעתם שהם מוצאים במשנתך – שאין בה הצהרה מקדימה של אמונה – תמיכה "מדעית" לחוסר האמונה שלהם. ואני מודה ומתוודה שאינני מצליח להתעניין כלל בחסרי האמונה, אלה שבעבורם התורה אינה מן השמים (חיו"ש), ועל אחת כמה וכמה לא ממשה רבנו והניסיון שהתנסה בו וכו', אלא חס ושלום יצירה אנושית ושחושבים שנוצרה בידי איש **אחד או יותר**. ברגע שעם ערעור הבסיס האלוהי של

התורה נשללת המהות האלוהית של התורה, ברגע שהתורה נעשית ספר כמו כל ספר אחר, למה שיעניין אותנו לדעת בכמה חלקים השתמשו אותם אנשים כדי להרכיב את האליל שלהם? ההגנה מפני דברי הכפירה של המבקרים מן הצפון, לא נמצא אותה אם נלך בדרכם ונדבר את שפתם, אלא אם נמאן להאזין להם, כמו שעשו כל הדורות לפנינו. וכך הם ניצחו, בעוד אנחנו מפסידים היום בשל השיטה האחרת. לסיכום, אני אהיה מוכן להכיר בלגיטימיות של תורתך רק אם אתה תקדים לדברך הצהרה ברורה על אמונתך ותשתמש בטיעונים המדעיים שלך כדי להוכיח שאחדותו של הטקסט נובעת גם מן העיון המדעי, ובדרך הזאת להוליך אל המסקנה: **עיניכם הרואות איך הכול אחד, כלומר בלי כל ספק הכול אלוהי**. תמוה בעיניי שאתה שואל אותי למה הכעיסה אותי כל כך ההנחה שמדובר במחבר אלמוני מתקופת דוד. אבל נראה לי שזה הרי ברור! משום שזה היה אולי הדבר היחיד **שלא היה יכול** להתיישב עם ה"אמונה" שעכשיו ביטאת, תודה לאל, במכתבך, ושאני תמיד הנחתי שהיא קיימת בך: במילים אחרות, משום שזה היה החותם האמיתי של הכפירה. אני כמובן שמח מאוד לשמוע ממך שלא חזרת וביטאת **כאן** את ההנחה החוטאת ההיא, ואני מקווה ממעמקי ליבי שלא תעשה זאת שוב, אף על פי שבכך כמובן אין די; מן ההכרח הוא שתתנער ממנה בפומבי כהנחה מטורפת ושגויה.

שאלת אותי גם מדוע מכל המבקרים הרבים נטפלתי במיוחד אליך. תשובה מלאה תצריך נאום ארוך, אבל די בכמה רמזים: שפה משותפת שמקילה את ההבנה, ידידות רבת שנים שמוסיפה על העניין בנושא מתוך דאגה לאדם, ובייחוד לנשמתו. שנית, מה שמוסבר במכתב הזה, כלומר ההיבטים המסוככים במיוחד

של משנתך הנובעים מן הסיבות שמניתי לעיל; אבל מעל לכול ישנן סיבות, שאתאר אותן כאפוקליפטיות, שעליהן כבר שמעת ממני כמה רמזים בפעמים אחרות; כתבתי אותן באחת הגרסאות הקודמות של מכתבי זה, שהתעדכנו בידיעה, אז אקטואלית, על התוכנית להוציא לאור מהדורה חדשה של התנ"ך. אבל אני מעדיף לקרוא לפניך את הדברים פנים אל פנים. נשארה רק נקודה אחת שעליה עלי לענות לך, והיא ההתעקשות שלך לכנות את עמדותי העמדה שלי, בעוד אני משוכנע שהיא העמדה הקלאסית: לכן אני חוזר על ההזמנה מסוף מכתבי הקודם, שהעדפת להתחמק ממנה, ללמוד יחד בכתבי הקלסיקונים שלנו מה עמדתם בנושא. אני מאמין שמן הלימוד הזה מחובתנו שלא להתחמק.

בידידות רבה, שלום. בחיבה, פאציפיציזם¹⁰³

אחרי מלחמת העולם נעשו היחסים בין שני החברים סדירים פחות. עם קום מדינת ישראל נהיו עמדותיו של פאציפיציזם חרדיות ואנטי-ציוניות יותר ויותר. בתקופה הזאת נכתב המכתב הקצר הזה ששלח לקאסוטו מפריז:

קאסוטו היקר,

מה שצפיתי במכתבי מ-13.2.48 (האם קיבלת אותו?), שבו קראתי לך להתערב מראש כדי למנוע את השימוש בשם ישראל למדינה העתידה לקום, התממש במלואו לדאבוני.¹⁰⁴ אף על

103. פאציפיציזם אל קאסוטו, כ"א באב תש"ג (22 באוגוסט 1943), ארכיון קאסוטו, b. 03 291, ואמת"י, b. 69, P. 173.

104. המחבר הראשון שהשתמש במונח "מדינת ישראל" היה יצחק פרנהוף (1868-1919), בשנת 1896. עד ההכרזה על הקמת המדינה רווח יותר השימוש במונחים "מדינת היהודים" או "המדינה העברית". ב-12 במאי 1948 החליטה ועדה של עשרה חברים בראשותו של דוד בן-גוריון שהמדינה החדשה תיקרא מדינת ישראל. ההחלטה התקבלה ברוב קולות (שבעה בעד ושלושה נגד).

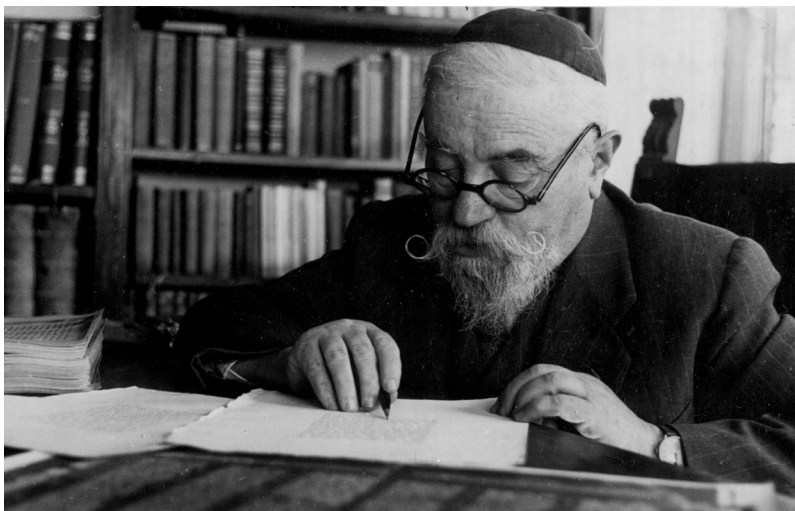
פי שהשם הרשמי הוא (ולזה אי אפשר להתנגד, אלא להיות ראויים לו), מדינת ישראל, בשימוש קוצר השם לישראל, והוא משמש לא רק שם קיצור למדינה, אלא גם שם קיצור לאזרחיה (בניגוד ליהודי הגלויות – שכביכול שוב אינם ישראל [ישראל במובן יהודים]...), גם השטח שלה (ולכן כבר הזדמן לי לקרוא שפלוני יצא מישראל, כאילו נהיה משומד חו"ש)! אני שולח לך את השורות האלה כדי לשאול אותך, בייחוד נוכח הדיונים בזמן האי-יציבות של הוויכוח על החוקה, אם אינך רואה אפשרות שוועד הלשון¹⁰⁵ יתערב כדי להשפיע הן על המוסדות הרשמיים הן על השימוש הכללי ולמנוע טעות שכבר עכשיו גורמת קשיים עצומים (כאשר אומרים ישראל כבר אין לדעת אם מדובר בישראל האמיתי, בית ישראל זרע ישראל, או במשהו אחר), שיכולה להוליך, חס ושלום, לתוצאות הוות אסון לאורך הדורות. אבל מעטים הם המבינים דברים אלו, שקוראים להם בזלזול "שאלות של מילים", כאילו למילים אין מהות חיונית. אחד המעטים שהבינו היה [ססיל] רות, שהלכתי לשמוע באוקספורד.

אני מקווה שאתה ובני ביתך מרגישים בטוב ושהילדים הביאו נחמה לביתכם. שלום.¹⁰⁶

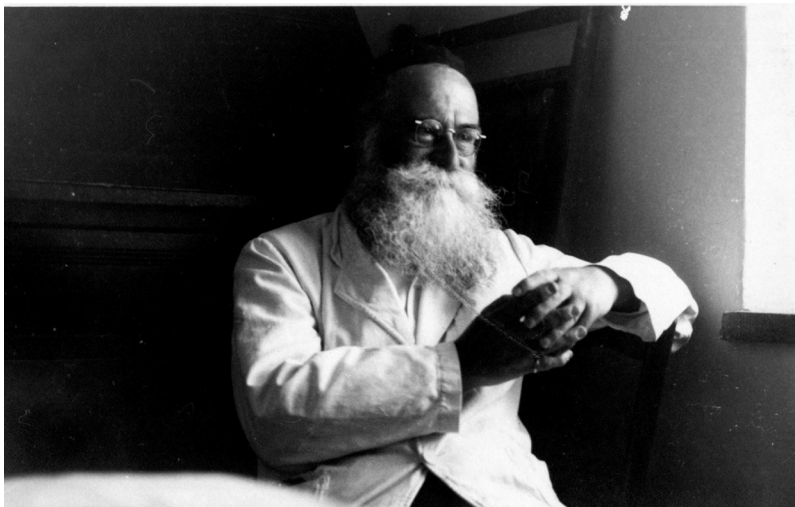
105. קאסוטו היה חבר בוועד הלשון, לימים האקדמיה ללשון העברית.

106. פאציפיצי אל קאסוטו, פריז, שושן פורים, 16 במרץ 1949, אמת"י, P. 172, b. 69.

אחרי מותו של פאצ'פיצ'י, ב־1981, נמסר ארכיונו הפרטי לארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים ולאחרונה הועבר למשכנו החדש בספרייה הלאומית. ארכיונו הנרחב נראה לנו היום כמו מראה שמשקפת נאמנה את האישיות המורכבת של אלפונסו פאצ'פיצ'י, ששמר בו כל מכתב, כל גלויה וכל רשימה – את כולם אסף, סיווג ושמר בקנאות. כמעט שום מסמך לא הושמד או הופקר לשכחה. קאסוטו, לעומת זאת, מייץ את ניירותיו בקפדנות מדעית ואף הם הופקדו בספרייה הלאומית של ישראל. במסמכים האישיים המעטים שנחשבו ראויים להעברה לצאצאיו בולטת בבירור ההתכתבות עם ידידו פאצ'פיצ'י, שהיא העדות לאחד העימותים האידאולוגיים המעניינים ביותר שהיו ביהדות איטליה במאה העשרים.

קאסוטו בחדר עבודתו בירושלים, שנות ה-40
הספרייה הלאומית, מחלקת הארכיונים, ארכיון משה דוד קאסוטו, ARC. 4° 1787 03 291

יהודה מנחם פאציפיצי
הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, P 172/13

ברוך נותן ליעף כח
ולאין אונים עצמה ירבה
חזק ונתחזק

חליפת המכתבים בין משה דוד קאסוטו
ויהודה מנחם פאציפיצי
העוסקת במקור האלוהי של התורה
ובתפקידו של משה במתן התורה
מופיעה לראשונה בתרגום עברי
מלווה במאמר מאת אנג'לו מרדכי פיאטלי

.....

יוצא לאור על ידי בית המכירות הפומביות "קָדָם" בירושלים
מנחת שי לידידיו ולידידי המחבר

עוצב ועומד בידי אוהד חדד
ונדפס ב־200 עותקים בדפוס ע. ר. בתל אביב
בחודש שבט תשפ"ד / פברואר 2024